

Χαράλαμπος Κατσασιδης, «Ιερός χώρος, ναί», 1999-2000

Επιστήμες και θρησκεία: Από την πυρά στην οικειοποίηση

Ανάμεσα στις φυσικές επιστήμες και στη θρησκεία (θεολογία, αλλά και εκκλησία) υπάρχει μια ιστορικά διαφοροποιούμενη σχέση ασυμβατότητας, ανταγωνισμού, αλλά και προσπαθειών οικειοποίησης επιστημονικών δεδομένων για τη στήριξη του δόγματος.

Η επιστήμη μελετά αυτό που υπάρχει. Η γνώση της είναι συνεπώς εγκόσμια, αφορά το πεπερασμένο, έχει ως πηγή την παρατήρηση και το πείραμα και οι θεωρητικές προτάσεις της μπορούν να ελεγχθούν πειραματικά. Η επιστήμη θεμελιώνεται στον «ορθό λόγο» και διαμορφώνει μια δική της ορθολογικότητα. Η αλήθεια της θρησκείας (και της εκκλησίας), αντίθετα, είναι εξ αποκαλύψεως. Πέρα από τον υπαρκτό κόσμο, αποφαινεται για το υπερβατικό. Για το επέκεινα. Κατά συνέπεια, δεν είναι δυνατόν να ελεγχθεί εμπειρικά ούτε να θεμελιώσει μια συνεπή ορθολογικότητα. Η επιστήμη απευθύνεται στη λογική. Η θρησκεία στην πίστη. Η χριστιανική θρησκεία, ειδικότερα, θεμελιώνεται σε ορισμένες εξ αποκαλύψεως αλήθειες, όπως η δημιουργία του κόσμου από το Θεό, η ύπαρξη της Αγίας Τριάδας, η δημιουργία του ανθρώπου από το Θεό και η ύπαρξη άυλης, αθάνατης ψυχής, το προπατορικό αμάρτημα, η σταύρωση και η ανάσταση.

Στηριζόμενη στα επιστημονικά δεδομένα, η εγκόσμια φιλοσοφία, εξάλλου, μπορεί να συγκροτήσει μια θεωρία της γνώσης, μια θεωρία του είναι και μια φιλοσοφική ανθρωπολογία (ή μια οντολογία του κοινωνικού είναι, κατά τον Λούκατς)¹. Και η χριστιανική θρησκεία περιλαμβάνει μία θεωρία της γνώσης, μία οντολογία και μία ανθρωπολογία. Όμως οι προτάσεις της θεμελιώνονται σε εξ αποκαλύψεως αλήθειες και προϋποθέτουν το υπερβατικό. Συνεπώς, δεν είναι δυνατόν να χαρακτηριστούν φιλοσοφικές. Η αντίθεση ανάμεσα στην εγκόσμια γνώση και τη θρησκευτική-υπερβατική φαίνεται μη αναγώγιμη. Σ' αυτή ακριβώς την ασυμβατότητα θεμελιώθηκε, προς το τέλος του Μεσαίωνα, η θεωρία της διπλής αλήθειας, με στόχο να οριοθετηθεί το πεδίο της επιστήμης και να το απελευθερώσει από τη δεσποτεία της θεολογίας (και της καθολικής εκκλησίας).

Η φιλοσοφία υπήρξε κυρίαρχη μορφή κοσμοθεώρησης στην αρχαία ελληνική κοινωνία. Τα διάφορα θεολογικά δόγματα, αντίθετα, επιβάλλονταν στην επιστήμη στις δεσποτικές κοινωνίες της Ανατολής. Με την κατάρρευση του ελληνο-ρωμαϊκού κόσμου και την επιβο-

---

¹ Ο Ευτύχης Μπιτσάκης είναι ομότιμος καθηγητής Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και άμισθος επίκουρος καθηγητής Θεωρητικής Φυσικής του Πανεπιστημίου Αθηνών.

λή του χριστιανισμού ως επίσημης, κρατικής θρησκείας, εγκαινιάστηκε μία νέα περίοδος στις σχέσεις επιστημών και θρησκείας, τουλάχιστον στην ευρωπαϊκή ήπειρο.

1. Μπορεί το πρόβλημα της ύπαρξης του Θεού να αποτελέσει αντικείμενο της επιστήμης;

Το πρόβλημα του Θεού απασχόλησε –προφανώς– και την αρχαία ελληνική σκέψη. Σ' αυτή εξάλλου ανάγονται οι πρώτες απόπειρες να θεμελιωθεί λογικά η ύπαρξη του. Έτσι, από τη μία πλευρά, έχουμε τον Ξενοφάνη που υποστήριζε ότι η έννοια του Θεού είναι ανθρώπινο δημιούργημα, τον ουσιαστικά υλιστικό πανθεισμό των στωικών και την υλιστική φιλοσοφία των ατομικών. Από την άλλη, ο Πλάτων δεχόταν την έννοια του Δημιουργού, ο οποίος όμως δεν δημιουργεί εκ του μηδενός: οι ιδέες προϋπάρχουν και αυτός –ως Αγαθός– κατασκευάζει τον κόσμο κατά το καλύτερο δυνατό πρότυπο. Στην αντιφατική κοσμολογία του Αριστοτέλη θα βρούμε τα πρώτα «λογικά» επιχειρήματα για την ύπαρξη του Θεού: το κοσμολογικό ή της πρώτης αιτίας, του πρώτου κινούντος (ανάλογο του κοσμολογικού), καθώς και το τελεολογικό. (Η φύσις είναι διπλή: ύλη και μορφή. Η μορφή είναι σκοπός και τα άλλα υπάρχουν γι' αυτό το σκοπό. Και ο φυσικός οφείλει να μιλά για δύο είδη αιτίων, αλλά κυρίως για το τελικό αίτιο. Επειδή αυτό είναι η αιτία της ύλης και όχι η ύλη αιτία του σκοπού)².

Το «καθεστώς» του Θεού δεν είναι σαφές στην αριστοτελική οντολογία. Πράγματι, ο Αριστοτέλης ορίζει τη φύση ως αρχή κινήσεως και αλλαγής, δεν δέχεται κάποια αρχή του χρόνου, ορίζει την αιτία ως το ενδογενές στοιχείο το οποίο καθορίζει ένα πράγμα, η εντέλεια έχει σαφή διαλεκτική όψη ως εσωτερική δυναμική της ύλης, και όλα αυτά δύσκολα θα συμβιβάζονταν με τη χριστιανική αντίληψη για το Θεό και με το δόγμα της δημιουργίας εκ του μηδενός.

Με την κρίση της αθηναϊκής δημοκρατίας και την παρακμή της φιλοσοφίας, κυριάρχησαν, ως γνωστόν, διάφορα μυστικιστικά ρεύματα, σωτηριακές θρησκείες, καθώς και ο νεοπλατωνισμός, που σημαδεύει τις προσπάθειες για συγχώνευση της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας με το χριστιανικό δόγμα. Τόσο οι πατέρες της Ανατολικής Εκκλησίας όσο και οι θεωρητικοί της Δυτικής επεχείρησαν να θεμελιώσουν λογικά την πίστη, στηριζόμενοι άλλοτε στον Πλάτωνα και άλλοτε στον Αριστοτέλη. Αλλά το δόγμα της δημιουργίας αντιφάσκει τόσο με την πλατωνική όσο και με την αριστοτελική οντολογία. Κατά τον ιερό Αυγουστίνο (354-430), π.χ., “non in tempore, sed cum tempore finxit Deus mundum” (ουχι εν χρόνω αλλά μετά του χρόνου εποίησεν ο Θεός τον κόσμον)³. Και ο Θεός προικίζεται με μια σειρά από ανθρώπινα κατηγορήματα (πανάγαθος, παντοδύναμος, παντογνώστης, πανταχού παρών κ.λπ.), σε αντίθεση με τις μη ανθρωπομορφικές αντιλήψεις των αρχαίων και ειδικά του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη.

Με τις εισβολές των βαρβάρων στην πρώην ρωμαϊκή αυτοκρατορία (VI έως IX αιώνες) και την εξαφάνιση της ελληνικής και ρωμαϊκής σκέψης, η φιλοσοφία καλλιεργείται πλέον στα μοναστήρια της Αγγλίας και της Ιρλανδίας και, αργότερα, από την εποχή του Καρόλου του Μεγάλου (792-814), στην ηπειρωτική Ευρώπη. Κύριο έργο της μεσαιωνικής σχολαστικής φιλοσοφίας ήταν να θεμελιώσει με λογικά επιχειρήματα την πίστη. Έτσι η φιλοσοφία

μετατρέπεται σε θεραπεινίδα της θεολογίας (*ancilla theologiae*). Ο σχολαστικισμός είναι η κύρια μορφή φιλοσοφίας στη φεουδαρχική κοινωνία. Στην 1η περίοδο, από τον ΙΧ ως το ΧΙΙ αιώνα, δεσπόζει ο ακραίος πλατωνικός ρεαλισμός, στη δεύτερη περίοδο, κατά το ΧΙΙΙ αιώνα, κυριαρχεί ο αριστοτελισμός με τον Θωμά, τον Ντινς Σκοτ κ.λπ., ενώ ο ΧΙV και ο ΧV αιώνας είναι οι αιώνες της παρακμής του σχολαστικισμού. Στην τελευταία αυτή περίοδο εμφανίζεται ο νομιναλισμός, με πρόδρομο τον Ροσελίνο της Κομπιένης (περίπου 1050) και κύριους εκπροσώπους, μεταγενέστερα, τον Ντινς Σκοτς (1270-1308), τον Οκαμ (1285-1349) και άλλους⁴.

Συνεχίζοντας και εμπλουτίζοντας την αριστοτελική επιχειρηματολογία, οι μεσαιωνικοί διατύπωσαν, όπως σημειώσαμε, μια σειρά επιχειρημάτων για την ύπαρξη του Θεού: Το κοσμολογικό ή της πρώτης αιτίας, το επιχειρήμα του πρώτου κινούντος, το τελεολογικό (την ύπαρξη σχεδίου), αλλά και επιχειρήματα από την περιοχή των ανθρώπινων (δικαιοσύνη, ηθική, ωραιότητα, τελειότητα κ.λπ.). Επιδίωξη ήταν να στηριχθεί λογικά το δόγμα της ύπαρξης του Θεού και της θείκης δημιουργίας.

Ας σημειώσουμε ορισμένα από τα επιχειρήματα υπέρ της ύπαρξης του Θεού.

Κατά τον Ανσέλμο του Καντέρμπουρι (1033-1109), ακραίο ρεαλιστή, οι έννοιες του αγαθού, της δικαιοσύνης κ.λπ. έχουν πραγματική υπόσταση. Ως προς το Θεό, η ύπαρξή του συνάγεται από την ίδια την έννοια του Θεού. Ο λογικός φαύλος κύκλος είναι προφανής: θεωρούμε δεδομένο το ζητούμενο και, με αφετηρία αυτή την παραδοχή, συνάγουμε –με τους κανόνες της τυπικής λογικής– την ύπαρξή του.

Κατά τους ρεαλιστές, τα *Universalia* υπάρχουν πριν από τα πράγματα (Ιδέες, Θεός), υπάρχουν στα πράγματα (το εν στα πολλά) και ύστερ' από τα πράγματα. Αλλά ήδη ο Αλβέρτος ο Μέγας (1193-1280) θεωρούσε την αριστοτελική φιλοσοφία συμβατή με τη χριστιανική θεολογία και ο Θωμάς ο Ακινάτης (1225-1274), αντίθετα με τον πρώιμο σχολαστικισμό, στράφηκε οριστικά προς τον Αριστοτέλη.

Ο Αριστοτέλης είχε ήδη γίνει γνωστός στη Δύση από μεταφράσεις και σχόλια των αράβων. Ο Θωμάς αξιοποίησε την αριστοτελική φιλοσοφία για να διαμορφώσει το δικό του σύστημα. Έτσι, ο αριστοτελισμός και η ιουδαϊκή παράδοση συνενώθηκαν στη θεολογική σύνθεση του θωμισμού. Κατά τον Θωμά, η φιλοσοφική σκέψη μπορεί να επιτρέψει στη νόηση την αποκάλυψη της αλήθειας. Η φιλοσοφία είναι ανεξάρτητη από την αποκάλυψη. Εντούτοις, η αλήθεια είναι μία και, κατά συνέπεια, η φιλοσοφία υποτάσσεται στην εξουσία της πίστης: η αποκάλυψη ασκεί κανονιστική λειτουργία απέναντι στη φιλοσοφία.

Σε αντίθεση με τον πρώιμο σχολαστικισμό του Αυγουστίνου, του Ανσέλμου κ.λπ., που είχε νεο-πλατωνικό χαρακτήρα, ο Θωμάς αξιοποίησε το δυναμικό (από μια άποψη) χαρακτήρα της αριστοτελικής φιλοσοφίας, προκειμένου να επιτύχει μια αυστηρή θεμελίωση των θεολογικών δογμάτων. Αξιοποίησε, π.χ., την εξελικτική αντίληψη του Αριστοτέλη, τη σχέση δυνατότητας και πραγματικότητας, ύλης και μορφής, ουσίας και συμβεβηκτός. Ο Θωμάς, π.χ., διακρίνει την ουσία από την ύπαρξη, οι οποίες συμπίπτουν μόνο στο Θεό. Και η διάκριση αυτή είναι θεμελιώδης. Ουσία είναι αυτό που είναι ένα ον. Η ύπαρξη είναι πάντα συγκεκριμένη. Είναι η ύπαρξη μιας επιμέρους ουσίας, που την καθορίζει. Εξαιρείται η ύπαρξη του Θεού.

Παρά τα στοιχεία μιας δυναμικής-εξελικτικής οντολογίας, και ο Θωμάς παρέμεινε δέ-

σμιος της παράδοσης που πίστευε ότι μπορεί να αποδείξει με επιχειρήματα την ύπαρξη του Θεού. Έτσι δανείστηκε και ανέπτυξε περαιτέρω τα γνωστά επιχειρήματα του Αριστοτέλη. Κατά το επιχείρημα, π.χ., του πρώτου κινούντος: Η καθολική κίνηση χαρακτηρίζει τον κόσμο. Καθετί όμως κινείται από κάτι άλλο. Έτσι από κινούμενα κινούντα φθάνουμε στο ακίνητο πρώτο κινούν: στο Θεό. Άλλο επιχείρημα του Θωμά: Τα φυσικά αντικείμενα που συνιστούν το Σύμπαν δρουν για την επίτευξη κάποιου σκοπού (τέλους).

Αν κάτι ενεργεί για να επιτύχει κάποιο σκοπό, τότε κατευθύνεται προς το σκοπό αυτό και κάποιο έλλογον.

- Τα φυσικά αντικείμενα δεν είναι έλλογα όντα.
- Άρα: Υπάρχει κάποιο έλλογον το οποίο κατευθύνει τα φυσικά αντικείμενα για να επιτύχουν κάποιο σκοπό.

Αυτή η κατευθυντήρια δύναμη είναι ο Θεός.

Στον τυπικό αυτό συλλογισμό, η αριστοτελική κατηγορία της εντελέχειας υποβαθμίζεται σε καθαρά μεταφυσική κατηγορία.

Υπάρχει σειρά ολόκληρη επιχειρημάτων (ή αποδείξεων) για την ύπαρξη του Θεού. Τα επιχειρήματα αυτά έχουν διάφορες αφετηρίες. Άλλα είναι συμπληρωματικά και άλλα αντίθετα: κοσμολογικό, οντολογικό, τελεολογικό, του πρώτου κινούντος κ.λπ., και άλλα από την περιοχή της δικαιοσύνης, της ηθικής και της αισθητικής. Ας σημειώσουμε ορισμένα απ' αυτά.

Κοσμολογικό επιχείρημα: Οτιδήποτε γνωρίζουμε προκύπτει από κάτι άλλο. Οφείλουμε συνεπώς να συμπεράνουμε ότι το Σύμπαν ως ολότητα προέκυψε από κάτι άλλο και αυτό είναι ο Δημιουργός, ο Θεός (αιτιακή εκδοχή).

Καθετί που υπάρχει, είτε υπάρχει εξαιτίας της ύπαρξης κάτι άλλου (συμπληρωματική ύπαρξη) είτε υπάρχει αφ' εαυτού (αναγκαία ύπαρξη). Είναι αδύνατο να υπάρχουν μόνο συμπλωματικά όντα, επειδή αυτά δεν είναι αυτόαρκη. Πρέπει συνεπώς να υπάρχει ένα αναγκαίο *Ον*, και αυτό ονομάζουμε Θεό.

Οντολογικό επιχείρημα: Κατά τον Ανσέλμο, η ύπαρξη του Θεού συνάγεται από έναν απλό ορισμό:

1. Ο Θεός, εξ ορισμού, είναι το τελειότερο *ον* (το πλήρες, τέλειο *ον*).
2. Ένα *ον* θα ήταν λιγότερο από τέλειο, αν δεν θα υπήρχε. Άρα ο Θεός υπάρχει.

Σύμφωνα με άλλη διατύπωση:

1. Ο Θεός είναι το *ον* το μεγαλύτερο που μπορεί να υπάρξει.
2. Αν ο Θεός δεν υπάρχει, θα μπορούσαμε να φανταστούμε ένα *ον* με όλες του τις ιδιότητες, το οποίο θα υπήρχε και το οποίο θα ήταν ένα *ον* μεγαλύτερο από το Θεό, πράγμα αδύνατο. Άρα ο Θεός πρέπει να υπάρχει.

Η λογική ανακολουθία είναι προφανής: αποδίδουμε σε ένα φανταστικό *ον* μια ιδιότητα και, από τον ορισμό που εμείς δίνουμε, συνάγουμε την ύπαρξή του. Δεν είναι τυχαίο ότι ο Θωμάς επέκρινε αυτό το επιχείρημα: δεν μπορούμε από μια έννοια να συναγάγουμε ένα *ον*.

Επιχείρημα της πρώτης αιτίας: Αποτελεί αναδιατύπωση του αριστοτελικού επιχειρήματος για το πρώτο κινούν: Κάθε κινούμενο κινείται από κάθε άλλο. Έτσι θα φθάναμε στο άπειρο. Αλλά μια αιτιακή αλυσίδα δεν μπορεί να είναι άπειρη. Άρα υπάρχει κάτι που προκαλεί την κίνηση αλλά που δεν κινείται από κάτι άλλο, και αυτό είναι η πρώτη αιτία, δηλαδή ο Θεός.

Επιχείρημα του πρώτου κινούντος (Αριστοτέλης, μεσαιωνικοί, Καρτέσιος): Τα πράγματα κινούνται. Γενικά αντλούν την κίνησή τους και την κίνηση άλλων πραγμάτων. Εντούτοις, είναι αδύνατο το καθέτι να αντλεί μ' αυτό τον τρόπο την κίνησή του. επειδή δεν θα υπήρχε διόλου κίνηση. Πρέπει συνεπώς να υπάρχει μια οντότητα που η κίνησή της να μην προκύπτει από την κίνηση άλλων όντων. Πρόκειται για το πρώτο κινούν, το Θεό. Επιχείρημα που δεχόταν, όπως είδαμε, ο Θωμάς, αλλά και ο γενάρχης του αστικού ορθολογισμού, ο Καρτέσιος, κατά τον οποίο ο Θεός δημιούργησε τον κόσμο και του έδωσε τόση κίνηση όση χρειαζόταν για το σκοπό για τον οποίο τον δημιούργησε. Και επειδή, κατά τον Καρτέσιο, ο Δημιουργός δεν επεμβαίνει στο φυσικό γίγνεσθαι, έχουμε εδώ μια πρώτη διατύπωση της φυσικής αρχής της αφθαρσίας της κίνησης, θεμελιωμένη στη θρησκευτική μεταφυσική.

Τελεολογικό Επιχείρημα: Δηλώνει την ύπαρξη σκοπού στο Σύμπαν. Εντελέχεια – Αριστοτέλης. Προκαθορισμένη αρμονία – Λάμπνιτς. Ο κόσμος έγινε για να εξυπηρετήσει τους σκοπούς του ανθρώπου – Wolff. Σκοπιμότητα, έννοια *a priori*, η οποία έλκει την καταγωγή της στη θεωρησιακή ικανότητα της κρίσης – Καντ. Η ύλη δημιουργήθηκε από το Θεό με μορφή άφθαρτων σωματιών, τα οποία ταιριάζουν στους σκοπούς για τους οποίους τα δημιούργησε – Νεύτων⁵. (Προφανώς, τα επιχειρήματα του Καρτέσιου και του Νεύτωνα διαφέρουν από τα μεσαιωνικά. Θεμελιώνουν σε μεταφυσική βάση την κίνηση στην πρώτη περίπτωση, την ύπαρξη της ύλης στη δεύτερη).

Δεν έχει νόημα να συνεχίσουμε την καταγραφή και άλλων επιχειρημάτων από την περιοχή της ηθικής, του νοήματος της ζωής, από την ύπαρξη θαυμάτων, την προσωπική εμπειρία κ.λπ. Ας σημειώσουμε μόνο ένα: Ορισμένοι άνθρωποι έχουν την εμπειρία του Θεού: άρα ο Θεός υπάρχει. Στα νεότερα χρόνια, ο Kierkegaard (1813-1855) θα απέρριπτε τις «λογικές» αποδείξεις για την ύπαρξη του Θεού: «Η πίστη δεν έχει ανάγκη αποδείξεως, την οποία πρέπει να θεωρεί εχθρό της». Το τρωτό των επιχειρημάτων και αποδείξεων γινόταν όλο και περισσότερο φανερό από τα τέλη του Μεσαίωνα. Εντούτοις, «επιχειρήματα» και «αποδείξεις», διαφορετικού τύπου, στηριγμένα κυρίως στις φυσικές επιστήμες, αναπαράγονταν κατά το 17ο και το 18ο αιώνα και αναπαράγονται μέχρι τις μέρες μας. Αλλά θα ήθελα να κλείσω αυτή την ενότητα υπενθυμίζοντας την άποψη του ιδρυτή της Σχολής της Ελέας, για να φανεί η τρομερή οπισθοχώρηση της φιλοσοφικής σκέψης κάτω από το κράτος της θεολογίας. Λοιπόν, κατά τον Ξενοφάνη:

Πάντα θεοί σ' ανέθηκεν Όμηρος ο Ησίοδος τε όσα παρ' ανθρώπισην ονειδεία και ψόγος εστίν κλέπτειν, μοιχεύειν, και αλλήλους ατατεύνειν. Αλλ' οι βροτοί δοκέουσι γεννάσθαι Θεούς, των εφετέραν δι' εσθήτα έχουν φωνήν τε δέμας τε. Αιθίοπες τε «θεούς σφετέρους» σιμούς μελανάς τε Θρήικες τε γλαυκούς και πυρούς «φάσι πέλεσθαι». Αλλ' ει χείρας βόες «ίπποι τ'» ή λέοντες ή γράψαι χείρεσι και έργα τελείν άπερ άνδρες, ίπποι μεν θ' ίπποισι βόες δε τοις βουσίη ομοίας και «κε» Θεών ιδέας έγγραφον και σώματ' εποίουη τοιαύ' θ' όσον περ καινοί δέμας είχον «έκαστοι».

Ο πλέον διάσημος φιλόσοφος που απέδειξε, στα πλαίσια της γνωσιοθεωρίας του, την αδυναμία του Λόγου να αποδείξει την ύπαρξη του Θεού ήταν, ως γνωστόν, ο Καντ. Αλλά και ο Καντ κατέληξε σε άλλου είδους «επιχειρήματα» από την αντίθετη οδό. Καιρός όμως να επιστρέψουμε στα τέλη του Μεσαίωνα, προκειμένου να παρακολουθήσουμε, έστω και περιληπτικά, τη «διαλεκτική» των σχέσεων επιστήμης και θρησκείας κατά την κρίσιμη εποχή του πρώιμου καπιταλισμού και της διαμόρφωσης των νεότερων επιστημών. Όπως θα φανεί, επιχειρήματα της τυπικής λογικής, κατά τη μεσαιωνική παράδοση, χρησιμοποιούνται για να θεμελιωθεί η επιστήμη (Καρτέσιος, Νεύτων κ.λπ.). Όμως, με την ανάπτυξη των επιστημών, κυριαρχεί η τάση να χρησιμοποιούνται τα δεδομένα τους προκειμένου να στηριχθεί το δόγμα της Δημιουργίας και συνολικά η πίστη.

2. Επιστήμες και θρησκεία: Από την πυρά στην οικειοποίηση

Χαρακτηριστικό του σχολαστικισμού είναι η απόπειρα να αποδειχθεί η ύπαρξη του Θεού με καθαρά λογικούς συλλογισμούς, απαγωγικά, από υποτιθέμενες αρχές ή αλήθειες που γίνονται δεκτές χωρίς θεμελίωση. Η αδυναμία των «επιχειρημάτων» και «αποδείξεων» γινόταν όλο και περισσότερο έκδηλη. Αξίζει να σημειώσουμε εδώ, ως δείγμα της νέας εποχής, την επίσης «λογική» ανασκευή του επιχειρήματος του Ανσέλμου (1033-1109) από τον Καντ (1724-1804): Δεν μπορώ να συναγάγω την ύπαρξη ενός πράγματος με ανάλυση, από τον ορισμό του. 1. Αν ένας όρος είναι πραγματικό (ορίζον) κατηγορημα, τότε μπορεί να προστεθεί στο νόημα ενός όρου για να αλλάξει το νόημά του. 2. Ο όρος «υπάρχει» δεν μπορεί να προστεθεί στο νόημα ενός όρου για να αλλάξει το νόημά του. 3. Συνεπώς, ο όρος «υπάρχει» δεν είναι πραγματικό κατηγορημα.

Επτά αιώνες χωρίζουν το σκληρό ρεαλιστή, αρχιεπίσκοπο του Καντέρμπουρι, από το θεμελιωτή της «κριτικής» φιλοσοφίας. Η Ευρώπη είχε αφήσει πίσω το Μεσαίωνα, έζησε την Αναγέννηση και μετά το 17ο αιώνα θεμελιώσε τις νεότερες επιστήμες. Αλλά η διαμάχη για το Θεό, την πηγή της γνώσης, το Σύμπαν κ.λπ., συνεχίστηκε όλους αυτούς τους αιώνες, με ανανεούμενα δεδομένα και επιχειρήματα. (Αντίθετα με την άποψη του Αλτουσέρ, η φιλοσοφία, ακόμα και η θεολογία, έχει και αυτή την ιστορία της).

Είναι γνωστή η διαμάχη ρεαλισμού-νομιναλισμού. Όπως σημειώσαμε, οι ρεαλιστές, ακολουθώντας την πλατωνική παράδοση, υποστήριζαν ότι οι γενικές ιδέες (τα *universalia*) έχουν πραγματικά ύπαρξη. Κατά τους νομιναλιστές, αντίθετα, οι οποίοι ακολουθούσαν την αριστοτελική φιλοσοφία, οι γενικές ιδέες είναι απλά ονόματα που αντιστοιχούν σε ένα σύνολο όμοιων αντικειμένων, καταστάσεων κ.λπ.

Οι ρίζες συνελπώς του νομιναλισμού ανάγονται στον Αριστοτέλη, στον Αντισθένη, στον Πορφύριο. Κατά τους προδρόμους του νομιναλισμού, τα *universalia* είναι μόνο λέξεις (Ροσελίνος, 1050), υπάρχουν μετά τα πράγματα (Αβελάρδος, 1079, *post rem*) κ.λπ. Στην πορεία, ο νομιναλισμός συνδέθηκε με τον εμπειρισμό: με την απομάκρυνση από την αυθεντία, τη στροφή προς την παρατήρηση, το πείραμα και το μαθηματικό λογισμό. Ο Ρότζερ Μπέικον (1214-1294), π.χ., υποστήριζε ότι την αλήθεια τη γνωρίζουμε μέσω της παρατήρησης και της εμπειρίας. (Αναπόφευκτα, ο «θαυμαστός διδάκτωρ», φραγκισκανός καλόγερος,

υπέστη διωγμούς και φυλακίσεις για τις ιδέες του). Επίσης, κατά τον πλέον διάσημο εκπρόσωπο του νομιναλισμού, τον Γουίλιαμ Όκαμ (1258-1495), τον επίσης φραγκισκανό «Αήτητο Διδάκτορα», υπαρκτές είναι μόνο οι συγκεκριμένες οντότητες (ουσίες). Οι καθολικές έννοιες είναι ονόματα. Κατά τον Όκαμ, ο Θεός είναι θέμα πίστης, όχι φιλοσοφίας. Αλλά και στις απόψεις του Όκαμ υποφώσκει το πρόσωπο του Δημιουργού: η περίφημη αρχή της οικονομίας της νόησης, καθώς και το ξυράφι του Όκαμ, δεν είναι απαλλαγμένα από κάποια, λανθάνουσα έστω, θεολογική θεμελίωση. Συνολικά, ο νομιναλισμός, πέρα από τη στροφή προς τα εγκόσμια, η οποία διευκόλυνε την ανάπτυξη των φυσικών επιστημών, δεν απέρριψε την έννοια του Θεού.

Στη διαμάχη ρεαλισμού-νομιναλισμού επικράτησε ανατόφεικτα ο δεύτερος, ως σύμφωνος με τις αναδυόμενες επιστήμες. Κατά τη μακρά περίοδο μεταξύ του 13ου και του 17ου αιώνα, διαμορφώθηκαν οι κοινωνικές, ιδεολογικές και τεχνικές προϋποθέσεις για την εμφάνιση των νεότερων επιστημών και ιδιαίτερα της Μηχανικής και της Ουράνιας Μηχανικής (Κέπλερ, Κοπέρνικος, Γαλιλαίος, Νεύτων). Σε όλη αυτή την περίοδο, η διαμάχη για το Θεό και για τις σχέσεις Φύσης και Θεού συνεχίστηκε, εμπλεκόμενη και στην οντολογική θεμελίωση των επιστημών. Ένα παράδειγμα: ο Ζαν Μπουριντάν (1300-1358), αν και οπαδός της ατομικής υπόθεσης, υποστήριξε ότι ο Θεός έδωσε στο Σύμπαν την αρχική κίνηση. Εντούτοις, στη συνέχεια, ο Θεός δεν επεμβαίνει στη φύση, και έτσι μπορούμε να μιλάμε για φυσικούς νόμους. Το ίδιο επιχείρημα θα διατύπωνε μετά από τρεις αιώνες και ο Καρτέσιος, γενάρχης του αστικού «ορθολογισμού»!!

Το δεύτερο μισό του 16ου, και προπαντός ο 17ος αιώνας, ήταν ο αιώνας της θεμελίωσης της Μηχανικής (Γαλιλαίος, Καρτέσιος, αργότερα Νεύτων), της διατύπωσης του ηλιοκεντρικού συστήματος από τον Κοπέρνικο (1473-1543), των νόμων της κίνησης των πλανητών από τον Κέπλερ (1571-1630), του απειροστικού λογισμού από τον Λάιμπνιτς (1646-1716) και τον Νεύτωνα (1643-1727), της Ουράνιας Μηχανικής από τον Νεύτωνα, κατά κάποιον τρόπο της ορθολογικής χημείας και της ιατρικής, της επανεμφάνισης της ατομικής υπόθεσης για τη δομή της ύλης (Γκασεντί, αργότερα Νεύτων) κ.λπ. Ταυτόχρονα, ο 17ος αιώνας ήταν ο αιώνας των μεγάλων μεταφυσικών συστημάτων (Καρτέσιος, Πασκάλ, Σπινόζα, Λάιμπνιτς, Μπέρκλεϊ κ.λπ.). Και η μεταφυσική δεν δέσποσε μόνο στο χώρο της φιλοσοφίας. Αποκάλυψε ή θεμελίωσε τις επιστήμες, όπως βεβαιώνεται από το έργο του Καρτέσιου, του Νεύτωνα, του Λάιμπνιτς, του Κοπέρνικου και του Κέπλερ. Στην ίδια όμως περίοδο αναπτύχθηκε, κυρίως στην Αγγλία, ως αντίπαλο ρεύμα, η φιλοσοφία του εμπειρισμού (Χομπς [1588-1679], Λοκ [1632-1704], Χιουμ [1711-1776]). Ο εμπειρισμός, δειά ή ρητά άθεος, εξέφραζε κυρίως την ιδεολογία της ανερχόμενης αστικής τάξης.

Αλλά η ιδεολογία της τάξης αυτής δεν ήταν, στο φιλοσοφικό τουλάχιστον επίπεδο, ενιαία και ποτέ δεν ήταν με συνέπεια υλιστική. Έτσι, στην περίοδο της δημιουργίας των νεότερων επιστημών, η θρησκευτική μεταφυσική ηγεμόνευε, τόσο στο χώρο της φιλοσοφίας όσο και στη θεμελίωση και την επιστημονική ερμηνεία των επιστημών. Στις νέες συνθήκες, τα επιχειρήματα για την ύπαρξη του Θεού διατυπώθηκαν με νέους όρους. Αλλά, πριν μιλήσουμε γι' αυτό το θέμα, ας θέσουμε το ερώτημα: πώς αντιμετώπισε η Δυτική Εκκλησία (Καθολικοί και Διαμαρτυρόμενοι) τις νέες επιστήμες και τις νέες φιλοσοφικές κοσμοθεωρήσεις;

Τα γεγονότα είναι γνωστά. Αναφέρουμε ορισμένα που σχετίζονται με το θέμα μας. Ο

Τζιορντάνο Μπρούνο (1550-1600), πανθεϊστής φιλόσοφος, επηρεασμένος από τις ιδέες του νεο-πλατωνισμού, ταύτιζε το Θεό με τη φύση, δίδασσε ότι το σύμπαν είναι άπειρο και ότι υπάρχει μια πολλαπλότητα κόσμων. Κάηκε στη Ρώμη ως αιρετικός. Ο Κοπέρνικος (1473-1543) είχε αφιερώσει το βιβλίο του στον πάπα. Με το θάνατό του, η εκκλησία δεν πρόλαβε να τον στείλει στην πυρά, καταδίωξε όμως χωρίς έλεος τους οπαδούς του. Ειδικά ο Λούθηρος τον είχε χαρακτηρίσει ως τον «τρελό που θέλει να αναποδογυρίσει την τέχνη της αστρονομίας», ενώ, όπως αποδεικνύεται από την Αγία Γραφή, ο Ιησούς του Ναυή διέταξε τον Ήλιο να σταματήσει και όχι τη Γη! Φυσικά, το βιβλίο του Κοπέρνικου μπήκε στον Index των απαγορευμένων βιβλίων, όπως και τα βιβλία του Κέπλερ και του Γαλιλαίου. Και χρειάστηκε να φθάσουμε στο 1822 (να περάσουν τρεις αιώνες) για να αρθεί η απαγόρευση της διδασκαλίας του Κοπέρνικου. Ο Γαλιλαίος αναγκάστηκε να αποκηρύξει την «αίρεση» για την κίνηση της Γης και έζησε τα τελευταία χρόνια της ζωής του υπό περιορισμό. (Αξίζει να παραθέσουμε εδώ την ομολογία του Γαλιλαίου: «Εγώ, ο Γαλιλαίος, στο εβδομηκοστό έτος της ηλικίας μου, προσωπικώς ενώπιον της δικαιοσύνης και έχοντας μπροστά στα μάτια μου τα άγια ευαγγέλια, τα οποία αγγίζω με τα ίδια μου τα χέρια, με ειλικρινή καρδιά και πίστη αποκηρύσσω, καταδικάζω και αποποιούμαι το σφάλμα, την αίρεση της κίνησης της Γης»). Ο Μιχαήλ Σερβέ (1511-1553), γιατρός και θεολόγος, κάηκε ζωντανός από τον Καλβίνο στη Γενεύη. Ο θεμελιωτής της ανατομίας Αντρέ Βεσάλιους (1514-1564) καταδικάστηκε σε θάνατο. (Ο πάπας Βονιφάτιος ο VIII –πέθανε το 1303– είχε απαγορεύσει την ανατομία, διότι θα διακυβευόταν η ανάσταση των σωμάτων). Ακόμα και ο μεγάλος Νεύτων κατηγορήθηκε για υλισμό από τον επίσκοπο Μπέρκλεϊ.

Δεν θα επιμείνω άλλο στην καταγραφή των διωγμών των θεμελιωτών της νεότερης επιστήμης. Αυτό που κυρίως ενδιαφέρει το θέμα μας είναι το πώς αντιμετώπισαν το πρόβλημα των σχέσεων Θεού-Φύσης οι ίδιοι οι θεμελιωτές των επιστημών. Ο Κοπέρνικος ήταν ευσεβής χριστιανός, όπως και ο Κέπλερ. Ο Καρτέσιος έθεσε τις βάσεις της αναλυτικής γεωμετρίας, απέτυχε όμως να θεμελιώσει τη Μηχανική (το θεωρησιακό του σύστημα ήταν ασύμβατο με τους νόμους της, που απαιτούσαν την ύπαρξη των ατόμων). Ο Καρτέσιος διατύπωσε, αλλά σε μεταφυσική βάση, την αρχή της αφθαρσίας της ενέργειας: Ο Θεός έδωσε στον κόσμο τόση ενέργεια, όση χρειαζόταν για το σκοπό για τον οποίο τον δημιούργησε. (Μεταφυσική οντολογία και τελεολογία). Αλλά ο Καρτέσιος επεχείρησε να διατυπώσει (ανεπιτυχώς) τους φυσικούς νόμους. Έπρεπε συνεπώς να βρει κάποιο θεμέλιο: κατ' αυτόν, ο Θεός δεν επεμβαίνει στην πορεία του κόσμου. Έτσι μπορούμε να ανακαλύπτουμε σταθερές σχέσεις – φυσικούς νόμους. Και, προφανώς, ο Θεός ήταν, συνολικά, ο δημιουργός του κόσμου. Όπως γράφει στον 6ο στοχασμό του, «δεν υπάρχει διόλου αμφιβολία ότι ο Θεός έχει τη δύναμη να δημιουργήσει όλα τα πράγματα που είμαι ικανός να διακρίνω και ποτέ δεν έκρινα ότι θα του ήταν αδύνατο να δημιουργήσει κάτι»⁶.

Ο Θεός, αξιωματικά, δημιουργός της Φύσης. Η Φύση, με τη σειρά της, απόδειξη της ύπαρξης του Θεού. Αργότερα ο Νεύτων, μεταφυσικός ρεαλιστής, θεμελίωσε τόσο τη *Μηχανική* όσο και την *Οπτική* σε μεταφυσικές παραδοχές: Η ύλη αποτελείται από συμπαγή και άφθαρτα σωματίδια (δεν τόλμησε να μιλήσει για άτομα), τα οποία είναι τόσο σκληρά, ώστε καμιά δύναμη να μην μπορεί να θραύσει αυτό που ο Θεός έκανε ενιαίο κατά την πρώτη στιγμή της Δημιουργίας. Τα υλικά σώματα υπάρχουν στο κενό, σε έναν άπειρο (ευκλείδειο)

χώρο, ο οποίος είναι το αισθητήριο του Θεού (*sensorium Dei*). Τα σώματα αλληλεπιδρούν με άπειρη ταχύτητα και το γεγονός αυτό αντιστοιχεί στην πανταχού παρουσία του Θεού, ο οποίος αντιλαμβάνεται ακαριαία τη ροή των πραγμάτων. Το Σύμπαν, για τον Νεύτωνα, παραμένει αναλλοίωτο, από τότε που το δημιούργησε ο Θεός⁷. Αργότερα, ο Καντ θα διατύπωνε μια περισσότερη ποιοτική θεωρία γένεσης των πλανητικών συστημάτων, αλλά και αυτός θεώρησε τη γένεσή τους ως απόδειξη της ύπαρξης του Θεού⁸. Θα χρειαζόταν ο Λαπλάς (1749-1827) για να απαλλαγεί η κοσμολογία από την παρουσία του Δημιουργού. Από τα προηγούμενα προκύπτει ότι, όσο αναπτύσσονταν οι επιστήμες τόσο, όσο και περισσότερο, οι θεολογούντες αντλούσαν επιχειρήματα από τις κατακτήσεις της.

Η νεότερη επιστήμη ήταν επαναστατική και, στο βαθμό που οι εξελικτικές θεωρίες έκαναν την εμφάνισή τους, συγκρούονταν με το στατικό δόγμα της Δημιουργίας. Όμως, ούτε η Μηχανική του Γαλιλαίου και του Νεύτωνα ούτε τα πρώτα πλανητικά πρότυπα ήταν θεμελιακά ασύμβατα με τη θρησκεία. Τόσο η Φυσική όσο και η Κοσμολογία προϋποθέτουν την ύπαρξη του αντικειμενικού-υλικού κόσμου. Μ' αυτή την έννοια, τείνουν προς τον υλισμό. Αλλά το μόνο που μπορούν να θεμελιώσουν αυστηρά είναι ένας επιστημονικός ρεαλισμός, δηλαδή την αντικειμενικότητα της φύσης. Μια συνεπής υλιστική-μονιστική κοσμοαντίληψη απαιτεί και μια δεύτερη αρχή: *την αυθυπαρξία της Φύσης*. Ο μόνος που δέχθηκε ρητά αυτή την αρχή ήταν ο Λαπλάς. Δεν είναι συνεπώς τυχαίο ότι η Δυτική Εκκλησία δέχθηκε τη θεωρία του Νεύτωνα. Οι καιροί του εξαγνισμού με την πυρά είχαν πλέον παρέλθει. Το νευτώνιο σύμπαν θεωρήθηκε συμβατό με την ύπαρξη του Δημιουργού και η Δυτική Εκκλησία το οικειοποιήθηκε.

Επιστήμη και θεολογία φαινόταν να συμβιβάζονται. Όμως, κάθε νέα ανακάλυψη, τόσο στο χώρο της Φυσικής και της Κοσμολογίας όσο, και προπαντός, αργότερα, στο χώρο της Βιολογίας, αφαιρούσαν «αρμοδιότητες» από το Δημιουργό. Εν τέλει, δεν του άφηναν άλλο ρόλο από τη δημιουργία των ατόμων και την «πρώτη ώθηση». Όπως γράφει ο Georges Cogniot, «κάθε φορά που η επιστήμη κάνει ένα άλμα προς τα εμπρός, η θρησκεία ανησυχεί και νιώθει την ανάγκη να δικαιολογήσει τη θέση της»⁹. Αλλά η μη αναγώγιμη αντίθεση επιστήμης και θρησκείας αναδύθηκε κυρίως στο πεδίο της Βιολογίας, με το έργο του Δαρβίνου. Γι' αυτό, αργότερα.

Η θρησκεία είναι θεμελιακά ασύμβατη με την επιστημονική σκέψη: στηρίζεται στους μύθους, στη φαντασία, στο συναίσθημα. Μπροστά στη νέα πραγματικότητα, αναγκάστηκε να ιδιοποιηθεί τα δεδομένα της Μηχανικής και της Ουράνιας Μηχανικής και να «εκσυγχρονίσει» το δόγμα της. Όμως, η αρχή της Δημιουργίας παρέμεινε βασική παραδοχή. Εξάλλου, τα επιχειρήματα για την ύπαρξη και το ρόλο του Δημιουργού τα ανανέωσαν και ο Καρτέσιος και ο Νεύτων, «εξηγώντας» τόσο την ύπαρξη του Σύμπαντος όσο και τη δομή και την κίνησή του με τη θεϊκή ενέργεια. Τα αριστοτελικά-μεσαιωνικά επιχειρήματα δεν ήταν πλέον της μόδας. Αλλά και τα νέα, πέρα από την «επιστημονική» τους κάλυψη, δεν ήταν λιγότερο αυθαίρετα από τα μεσαιωνικά. Μπορεί ο Καντ, με τη σειρά του, να ανασκεύασε το επιχειρήμα του Ανσέλμου, ο ίδιος όμως επεχείρησε να αποδείξει την ύπαρξη του Θεού από το δρόμο της ηθικής, αλλά και με βάση το κοσμολογικό του σύστημα. Πράγματι, κύριος στόχος του Καντ ήταν να θεμελιώσει την ύπαρξη του Θεού, αποδεικνύοντας ότι το νευτώνιο σύμπαν δεν ήταν προϊόν απλής τύχης, αλλά είχε σχεδιαστεί για να εξελίσσεται με τάξη¹⁰.

Επιστήμη και θρησκεία φαινόταν ότι μπορούσαν να συγκατοικήσουν. Και άλλοι μεγάλοι επιστήμονες, εξάλλου, συνέχιζαν να διατυπώνουν «αποδείξεις» για την ύπαρξη του Θεού. Κατά τον Λάιμπνιτς (1646-1716), π.χ., σύγχρονο (και αντίπαλο) του Νεύτωνα, η τελειότητα του κόσμου αποτελεί επαρκή λόγο της ύπαρξης του Θεού, ο οποίος είναι η αιτία της «προκαθορισμένης αρμονίας» που διέπει το σύμπαν. Ο πανθεισμός, εξάλλου, που μια πρώτη μορφή του συναντάμε στους στωικούς, ταυτίζοντας το Θεό με τη Φύση, μπορεί να έχει μια υλιστική χροιά, όπως στο σύστημα του Σπινόζα. Αλλά εξίσου καλά μπορεί να προσφέρει νέα μεταφυσικά επιχειρήματα, όπως: Δεν υπάρχει Θεός-Δημιουργία. Επειδή, αν ο Θεός είναι άπειρος, τότε δεν μπορεί να δημιουργήσει τον κόσμο, επειδή δεν μπορεί να προσθέσει τίποτε στο άπειρο. Αν ο Θεός ήταν χωριστός από το Σύμπαν, δεν θα ήταν άπειρος, επειδή Θεός + Σύμπαν θα ήταν μεγαλύτερο από το Θεό. Η μεσαιωνική συνήθεια να παράγουμε το αντικείμενο από την έννοια αναβίωne σε τέτοιου είδους επιχειρήματα. (Αξίζει να θυμίσουμε το επιχείρημα του Πλωτίνου, που είναι ουσιαστικά πανθειστικό: τα συγκεκριμένα όντα δεν είναι δημιουργήματα του Θεού, αλλά υποβαθμίσεις της θείας ουσίας).

3. Σημερινές επιστήμες και θρησκεία: μια ανανεούμενη αντίθεση

Οι αντιφάσεις της αστικής ιδεολογίας εκφράζονται ανάγλυφα και στο πρόβλημα της πίστης. Οι νομιναλιστές, όπως σημειώσαμε, υπήρξαν οι πρόδρομοι του εμπειρισμού. Οι εμπειριστές, στη συνέχεια, αμφισβήτησαν την αξία των θρησκευτικών δογμάτων. Ειδικότερα, θέλησαν να αποκαθάρουν τη φιλοσοφία από τη μεταφυσική. Σχετικά διαβάζουμε στον Ντ. Χιουμ (1711-1776): «Ας πάρουμε στα χέρια μας κάποιο τόμο θεολογίας ή σχολικής Μεταφυσικής και ας ρωτήσουμε: Περιέχει οποιονδήποτε αφηρημένο συλλογισμό που να αφορά ποσότητες ή αριθμούς; Όχι! Περιέχει οποιονδήποτε πειραματικό συλλογισμό που να αφορά γεγονότα ή υπαρκτά πράγματα; Όχι! Ρίξτε τον τότε στη φωτιά, επειδή δεν περιέχει παρά σοφιστείες και πλάνες»¹¹.

Ο Χιουμ θεωρείται αγνωστικιστής. Ο αγνωστικισμός του αφορούσε και το πρόβλημα του Θεού. Άλλοι εμπειριστές προχώρησαν σε περισσότερο υλιστικές-αθεϊστικές απόψεις και οι γάλλοι διαφωτιστές, από την άλλη όχθη της Μάγλης, διατύπωσαν υλιστικές θεωρίες στηριζόμενοι κυρίως στις φυσικές επιστήμες. Όμως, και στις συνθήκες του αναπτυσσόμενου καπιταλισμού και των φυσικών επιστημών, η θρησκεία συνέχιζε να αποτελεί την κυρίαρχη ιδεολογία. Ο Καντ, π.χ., δεν ήταν ικανοποιημένος από τα δόγματα της Μεταφυσικής. Όπως ομολογεί ο ίδιος, ο Χιουμ ήταν ο φιλόσοφος που «τον ξύπνησε από το δογματικό του λήθαργο». Αλλά ο θεοσεβής Καντ δεν μπορούσε να ικανοποιηθεί ούτε από τον αγνωστικισμό ούτε, πολύ περισσότερο, από τον υλισμό των φυσικών επιστημών. Η λογοκρατική του σύνθεση απετέλεσε εν τέλει ένα είδος συμβιβασμού: Ο Καντ, ως γνωστόν, χώρισε τον κόσμο σε φαινόμενα και σε νοούμενα. Προσιτά στην ανθρώπινη νόηση είναι μόνο τα φαινόμενα. Όχι τα νοούμενα. Αλλά ο Θεός, η αθανασία της ψυχής, η απειρότητα του σύμπαντος, είναι ερωτήματα που αφορούν τον κόσμο των νοουμένων. Τα ερωτήματα αυτά είναι, συνεπώς, πέρα από τις δυνατότητες της νόησης. Ο Λόγος, ανώτερη μορφή της διάνοιας, μπορεί να τα πλησιάζει, να τα φωτίζει με το φως του, όχι όμως και να τα γνωρίσει. Με

βάση αυτή τη συλλογιστική, ο Καντ κατέληξε ότι δεν είναι δυνατόν να αποδειχθεί η ύπαρξη του Θεού. Το συμπέρασμα αυτό όμως συγκρουόταν με τους στόχους του Καντ. Έτσι, με μια «κοπερνίκεια αναστροφή» μετέφερε το πρόβλημα στο χώρο της ηθικής. Οι κανόνες της ηθικής είναι, κατά τον Καντ, *a priori* (προηγούνται της εμπειρίας). Ο ηθικός νόμος είναι *a priori*. Η ύπαρξη του ηθικού νόμου αποτελεί βεβαίωση της ύπαρξης του Θεού. Νέο λοιπόν επιχείρημα, νέα «απόδειξη» της ύπαρξης του Θεού, αυτή τη φορά από τον πατέρα της κριτικής φιλοσοφίας. Δεν είναι λοιπόν η ύπαρξη του κόσμου που αποδεικνύει την ύπαρξη του Θεού. Το αντίθετο: η ύπαρξη του Θεού εξηγεί την ύπαρξη του κόσμου. Αλλά οι κανόνες της ηθικής είναι *a priori* ή στηρίζουν ιστορικά μεταβατικές κοινωνικές σχέσεις; Το επιχείρημα του Καντ δεν ήταν άτρωτο.

Η αστική φιλοσοφία ταλαντεύεται ανάμεσα σε έναν απλοϊκό υλισμό, σε έναν ακόμα πιο απλοϊκό εμπειρισμό και στις διάφορες μορφές του ιδεαλισμού. Ως προς το πρόβλημα που μας απασχολεί, η θεολογική σκέψη επεχείρησε και επιχειρεί να θεμελιώσει την πίστη σε μια –συχνά λανθασμένη– φιλοσοφική ερμηνεία των σημερινών επιστημών. Κύριο πεδίο ιδεολογικής σύγκρουσης του σύγχρονου ανορθολογισμού και των διαφόρων θρησκευτικών αντιλήψεων είναι η Φυσική (Σχετικότητα, Μικροφυσική), η Κοσμολογία και η Βιολογία. Ας δούμε λοιπόν πώς τα μεσαιωνικά επιχειρήματα επιβιώνουν στις μέρες μας με νέες διατυπώσεις, με νέα επιχειρήματα, διατηρώντας όμως πάντα τον ανορθολογικό πυρήνα τους. Στόχος, η οικειοποίηση της επιστήμης, προκειμένου να διαμορφωθεί μια «επιστημονική» βάση για τη θρησκεία.

Ας αρχίσουμε από την Κοσμολογία. Σημειώσαμε ότι ένας από τους στόχους του κοσμολογικού προτύπου του Καντ ήταν να θεμελιώσει την ύπαρξη του Θεού. Με τους νόμους του Νεύτωνα ήταν δυνατόν να κατασκευαστούν στατικά πρότυπα του τότε γνωστού μέρους του Σύμπαντος. Ο Λαπλάς «δεν είχε ανάγκη» από το Δημιουργό (απάντηση στον Ναπολέοντα) για το κοσμολογικό του σύστημα. Ο Νεύτων, αντίθετα, είχε θεμελιώσει, όπως έχουμε σημειώσει, τόσο τη Φυσική όσο και το κοσμολογικό του σύστημα, σε θρησκευτικές παραδοχές. Μάλιστα, σε στιγμές θρησκευτικής έξαρσης μιλούσε ως εξής για το Θεό: «Ο Ανώτατος Θεός είναι Ον αιώνιο, άπειρο, απόλυτα τέλειο [...]. Είναι αιώνιος και άπειρος, παντοδύναμος και παντογνώστης. Δηλαδή η διάρκειά του φθάνει από αιωνιότητα σε αιωνιότητα. Η παρουσία του, από απειρότητα σε απειρότητα. Κυβερνά τα πράγματα και γνωρίζει ό,τι υπάρχει και ό,τι μπορεί να συμβεί. Δεν είναι αιωνιότητα και απειρότητα, αλλά αιώνιος και άπειρος. Δεν είναι διάρκεια και χώρος, αλλά υπάρχει και είναι παρών. Και υπάρχουν πανταχού και πάντοτε, συνιστά τη διάρκεια και το χώρο»¹². Άλλος οπαδός του Χιουμ, ο διάσημος αυστριακός φυσικός και φιλόσοφος, ο Ερνστ Μαχ (1838-1916), δεν είχε άδικο όταν χαρακτήριζε τη φιλοσοφία του Νεύτωνα μεσαιωνική-θεολογική. Πράγματι, ολόκληρη η Μηχανική, η Ουράνια Μηχανική και η Οπτική του Νεύτωνα είναι θεμελιωμένες σε μια αυθαίρετη παραδοχή: στην ύπαρξη του Δημιουργού. Τουλάχιστον ο Καρτέσιος είχε επιχειρήσει να συναγάγει την ύπαρξη του Θεού με αφετηρία την αμφιβολία και με την άρση της αμφιβολίας.

Πράγματι, λιγότερο ενθουσιώδης, ο Καρτέσιος έθετε στην εποχή του το ερώτημα μήπως εξαπατάται από κάποιον κακεντρεχή δαίμονα και πιστεύει στην ύπαρξη κάποιας υλικής ουσίας. Καταφύγιο, πάλι, ο Θεός: «Αλλά ίσως ο Θεός δεν θα επέτρεπε να εξαπατώμαι μ'

αυτό τον τρόπο, επειδή, λέγεται, είναι εξαιρετικά αγαθός»¹³. Η ύπαρξη του Θεού εγγύηση για την ύπαρξη των πραγμάτων. Για άλλη μια φορά, το ζητούμενο αποδεικνύεται με την παραδοχή άλλου ζητούμενου. Το ακατανόητο της ύπαρξης με το ακατανόητο του Θεού. Εδώ, αντίθετα με τους μεσαιωνικούς, ο Θεός θεωρείται δεδομένος και αποτελεί εγγύηση για την ύπαρξη των πραγμάτων.

Τα επιστημονικά δεδομένα είχαν αλλάξει, αλλά ο Θωμάς συνέχιζε να θεωρείται ο θεωρητικός της Καθολικής Εκκλησίας. Έτσι, στις 4 Αυγούστου του 1879, ο πάπας Λέων ο 13ος έγραφε στην ποιμαντορική του εγκύκλιο: «Όλες οι κατακτήσεις της νεότερης επιστήμης πρέπει να συνδέονται με τις αρχές του Αγίου Θωμά. Η φύση δεν είναι άλλο από την πραγμάτωση των θείων ιδεών. Η φύση δεν είναι άλλο από την πραγματοποίηση του θείου σχεδίου»¹⁴.

Το 1879 τα κοσμολογικά πρότυπα θεμελιώνονταν στους νόμους της Μηχανικής και της βαρύτητας. Όμως, χάρη στην Ειδική (1905) και τη Γενική θεωρία της Σχετικότητας (1916) και τη σύζευξή της με τη Μικροφυσική μετά το 2ο Παγκόσμιο Πόλεμο, αποδείχθηκε ότι το «Σύμπαν» έχει μια ιστορία στο χρόνο και το χώρο. Ακόμα πιο επαναστατική ήταν η θεωρία για την αλλαγή των μορφών της ύλης στην πορεία του χρόνου. Η έννοια της κοσμογένεσης ανταποκρινόταν στα νέα δεδομένα της Αστροφυσικής και της Κοσμολογίας. Όμως, τα νέα αυτά δεδομένα ενσωματώθηκαν στο κυρίαρχο σήμερα πρότυπο της Μεγάλης Έκρηξης, κατά το οποίο το «Σύμπαν» γεννήθηκε πριν από 10-15 δισεκ. έτη με την έκρηξη μιας τεράστιας ποσότητας ύλης που βρισκόταν συγκεντρωμένη σε μηδενικό όγκο, με άπειρη πυκνότητα και θερμοκρασία.

Οι οιονεί μεταφυσικές παραδοχές του σπάνιου προτύπου τροφοδότησαν για άλλη μια φορά τα επιχειρήματα για την ύπαρξη του Θεού και τη δημιουργία του κόσμου. Έτσι, ο πάπας Πίος ο 12ος υποστήριξε το 1954, με αφετηρία την υπόθεση του διαστελλόμενου σύμπαντος, ότι η νεότερη επιστήμη απέδειξε τη δημιουργία του κόσμου και το τέλος του κόσμου. Στην ομιλία του στην Ποντιφική Ακαδημία Επιστημών, με τίτλο, *Οι αποδείξεις για την ύπαρξη του Θεού*, ο προκαθήμενος της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας γράφει: «Αν λοιπόν ο άνθρωπος της επιστήμης, αποσπώντας το βλέμμα του από την παρούσα κατάσταση του Σύμπαντος, το στρέψει προς το μέλλον, ακόμα και το πιο μακρινό, θα υποχρεωθεί να αναγνωρίσει, στο μακρόκοσμο όπως και στο μικρόκοσμο, τη γήρανση του κόσμου. Έτσι, ακόμα και οι ποσότητες των χημικών πυρήνων, φαινομενικά ανεξάντλητες, χάνουν κατά τη διάρκεια δισεκατομμυρίων ετών χρησιμοποίησιμη ενέργεια. Για να μιλήσουμε παραστατικά, η ύλη οδεύει προς την κατάσταση ενός σβησμένου, γεμάτου σκουριές ηφαιστείου [...]. Ας στρέψουμε τώρα το βλέμμα μας προς το παρελθόν. Στο βαθμό που προχωρούμε προς τα πίσω, η ύλη εμφανίζεται συνεχώς πλουσιότερη σε ελεύθερη ενέργεια, και θέατρο των μεγαλύτερων ατομικών ανατροπών. Έτσι, όλα μοιάζουν να υποδηλώνουν ότι το υλικό σύμπαν έλαβε, πριν από πεπερασμένο χρόνο, μια ισχυρή αρχική ορμή, φορτισμένο καθώς ήταν από μια απίστευτη υπεραφθονία ενεργειακών αποθεμάτων, χάρη στα οποία, γρήγορα στην αρχή και με αύξουσα βραδύτητα κατόπιν, εξελίχθηκε προς την παρούσα κατάσταση». Και το συμπέρασμα: «Έτσι, η δημιουργία μέσα στο χρόνο. Και προς τούτο, ένας Δημιουργός. Ιδού λοιπόν έστω ακόμα και έμμεση και ατελής – η λέξη την οποίαν Ημείς επιζητούσαμε από την επιστήμη και την οποίαν η παρούσα γενεά απαιτεί απ' αυτήν»¹⁵. (Η θρησκεία απαιτεί από τη Θεραπεινίδα της,

που δεν είναι πλέον η φιλοσοφία, αλλά η ίδια η προαιώνια αντίπαλος: η Επιστήμη, να αποδείξει την ύπαρξη του Θεού. Ένα επιπλέον επιχείρημα [καλύτερα απόδειξη] για την ύπαρξη του Θεού, όπου το πεπερασμένο θεωρείται απόδειξη της ύπαρξης του απείρου).

Ο ποντίφικας βεβαίως δέχεται ως δεδομένες αλήθειες μια σειρά υποθέσεων ή ξεπερασμένες αντιλήψεις για να καταλήξει στην ύπαρξη του Θεού. Συγκεκριμένα: 1) Η παλαιά άποψη του Καρτέσιου και του Νεύτωνα για την αρχική ώθηση δεν ευσταθεί: σήμερα γνωρίζουμε ότι η κίνηση είναι ενδογενής ιδιότητα της ύλης. 2) Μετά την ανακάλυψη της πυρηνικής ενέργειας και της γένεσης και της καταστροφής αστέρων, γαλαξιών και γαλαξιακών συστημάτων, μετά τις ενδείξεις ότι το δημοκρίτειο-νευτώνειο κενό είναι στην πραγματικότητα ένα μέσον, δεξαμενή ύλης, η θεωρία του θερμικού θανάτου του σύμπαντος είναι οριστικά ξεπερασμένη. Αν τοπικά μέρος του σύμπαντος «γερνά», πρώτον, δεν έχουμε δεδομένα για να επεκτείνουμε αυτό το φαινόμενο στο σύμπαν και, δεύτερον, αυτό που σήμερα «γερνά» μπορεί στο μέλλον να «ξανανιώσει» με μια αναβάθμιση των μορφών ενέργειας που περικλείει. 3) Η θεωρία της Μεγάλης Έκρηξης είναι μια υπόθεση, ένα κοσμολογικό πρότυπο με ισχυρά επιχειρήματα υπέρ αυτού, αλλά και με επίσης ισχυρές αντιρρήσεις μαθηματικού, φυσικού και φιλοσοφικού χαρακτήρα. *Αλλά η Κοσμολογία είναι η επιστήμη του Σύμπαντος*; Αντίθετα με τους αρχαίους κοσμογονικούς μύθους, είναι μια τοπική επιστήμη. Αν λοιπόν το προσιτό σήμερα μέρος του σύμπαντος διαστέλλεται, αυτό σημαίνει ότι διαστέλλεται μέσα στον υπάρχοντα χώρο (φυγή των γαλαξιών). Επίσης, η τυχόν διαστολή δεν σημαίνει ότι το Σύμπαν δημιουργήθηκε σε χρόνο μηδέν από μια σημειακή ή περίπου ιδιομορφία. Το προσιτό μέρος του σύμπαντος μπορεί πράγματι να προήλθε από μια γιγαντιαία έκρηξη ή από πλήθος τοπικών εκρήξεων, δηλαδή από φυσικές διεργασίες που σε καμιά περίπτωση δεν αφορούν το Σύμπαν ως ολότητα και δεν «αποδεικνύουν» την ύπαρξη του Δημιουργού. Η πλειοψηφία των ειδικών δεν θα δεχόταν ίσως τα συμπεράσματα του ποντίφικα. Αλλά το επιστημονικοφανές αυτό επιχείρημα θεωρείται περίπου αυταπόδεικτη αλήθεια από τους εκλαϊκευτές, τα ΜΜΕ και πολλούς φυσικούς και φιλοσόφους¹⁶.

Αλλά ορισμένα χαρακτηριστικά της ύλης τού σήμερα προσιτού μέρους του σύμπαντος τροφοδότησαν μια νέα ανθρωποκεντρική αντίληψη για τον κόσμο, που καταλήγει για άλλη μια φορά στο Δημιουργό. Πρόκειται για τη λεγόμενη «ανθρωπική αρχή»¹⁷ (Br. Carter 1968, 1974). Σύμφωνα με την ισχυρή διατύπωση αυτής της «αρχής», το σύμπαν είναι τέτοιο που το γνωρίζουμε επειδή δημιουργήθηκε και ρυθμίστηκε έτσι ώστε να υπάρξει ζωή με τη σημερινή μορφή και –συνεπώς– ο άνθρωπος. Είναι γεγονός ότι η ζωή εμφανίστηκε στη γη εξαιτίας σειράς συμπτώσεων, που με τη σειρά τους προϋποθέτουν μια άλλη σειρά συμπτώσεων: τη σταθερά του Μπόλτζμαν, τη σταθερά του Πλανκ, την τιμή της ταχύτητας του φωτός, το στοιχειώδες ηλεκτρικό φορτίο, τη μάζα του ηλεκτρονίου, του πρωτονίου, του νετρονίου κ.λπ. Αν ανατρέξουμε στην ιστορία της εξέλιξης της ύλης, θα μπορούσαμε, κατ' αρχήν, να εξηγήσουμε αυτές τις συμπτώσεις ως αποτέλεσμα αιτιοκρατικών διεργασιών. Η ανθρωπική αρχή, αντίθετα, με αφετηρία την παραδοχή κάποιας τελεολογίας, αντιστρέφει τη σχέση αιτίας και αποτελέσματος. Πράγματι, στο ερώτημα: Το «σύμπαν» δημιουργήθηκε τέτοιο που είναι για να υπάρξει ζωή ή, αντίστροφα, η ζωή εμφανίστηκε και είναι τέτοια που είναι επειδή (τοπικά τουλάχιστον) το σύμπαν είναι αυτό που είναι; Προφανώς, η μόνη επιστημονική απάντηση είναι η σύμφωνη με το δεύτερο σκέλος του ερωτήματος.

Δύο μόνο παραδείγματα (από το πλήθος που μπορεί κανείς να παραθέσει). Κατά τη νέα, «επιστημονική» έκδοση της ιδεολογίας που συζητάμε, ο πάγος είναι ελαφρότερος από το νερό, επειδή αλλιώς οι λίμνες και οι θάλασσες θα πάγωναν και τα ψάρια θα ψοφούσαν. Αλλά ο πάγος είναι ελαφρότερος από το νερό λόγω της δομής των κρυστάλλων του. Και η δομή αυτή εξηγείται από το γεγονός ότι τα δύο υδρογόνα του μορίου του νερού είναι φορτισμένα και σχηματίζουν μεταξύ τους γωνία 104,5 μοιρών. Και η δομή του νερού εξηγείται από τις ιδιότητες των ατόμων του οξυγόνου και του υδρογόνου. Και οι ιδιότητες των ατόμων αυτών καθορίζονται από τη δομή του πυρήνα τους και των περιφερειακών ηλεκτρονίων κ.ο.κ. Τι μένει λοιπόν για το Δημιουργό; Η πρώτη στιγμή της δημιουργίας. Αλλά και η ύλη που ο Θεός δημιούργησε την «πρώτη στιγμή» δεν είναι πλέον η ίδια, καθότι άλλαξε μορφές στην πορεία της κοσμογένεσης. Λοιπόν; Το νέο αυτό, εξαιρετικά παράλογο επιχείρημα για την ύπαρξη του Θεού, βρίσκεται στις μέρες μας ενήκοο ακροατήριο.

Δεύτερο παράδειγμα. Κατά τη *Βίβλο*, ο Θεός έπλασε τον άνθρωπο (λαβών χουν κ.λπ.). Κατά τη νέα «επιστημονική» εκδοχή, το σύμπαν δημιουργήθηκε για να υπάρξει ο άνθρωπος. Αλλά σήμερα ξέρουμε ότι οι πρώτες οργανικές ουσίες δημιουργήθηκαν αβιογενώς στους αρχέγονους ωκεανούς. Επίσης ότι, πριν από τις ανώτερες μορφές εμβίων που αναπνέουν οξυγόνο, υπήρξαν κατώτερες μορφές (άλγη κ.λπ.) που μεταβόλιζαν το άφθονο τότε διοξείδιο του άνθρακα. Στο περιβάλλον εκείνης της περιόδου ήταν αδύνατο να εμφανισθεί και να ζήσει ο άνθρωπος. Αλλά, με την αλλαγή της σύνθεσης της ατμόσφαιρας, δηλαδή με την αύξηση του οξυγόνου, έγινε δυνατή η ύπαρξη ανώτερων μορφών ζωής – και τελικά του ανθρώπου. Στην κυριολεξία είμαστε προϊόν μόλυνσης του περιβάλλοντος και όχι ευγενικής χειρονομίας της φύσης ή του Θεού¹⁸. Λοιπόν;

Λοιπόν, το πρόβλημα τίθεται με φιλοσοφικά-επιστημονικά μη νόμιμο τρόπο από τους κατασκευαστές σύγχρονων αποδείξεων για την ύπαρξη του Θεού. Η επιστήμη, γνώση του πεπερασμένου, δεν μπορεί να αποδείξει την ύπαρξη του Θεού. Αυτό, πολύ πριν από τον Καντ, το είχαν τονίσει οι πατέρες και οι θεωρητικοί της Ανατολικής Εκκλησίας (θα επανέλθουμε σ' αυτό). Η χρήση επιστημονικών δεδομένων για να «αποδειχθεί» μια μεταφυσική πρόταση δεν είναι φιλοσοφικά νόμιμη. Αλλά θα επανέλθουμε και σ' αυτό. Εδώ όμως αξίζει να υπενθυμίσουμε την άποψη ενός ευσεβούς χριστιανού, του μεγάλου αστρονόμου Τζέιμς Τζινς: «Φαίνεται απίστευτο ότι το σύμπαν είχε σχεδιαστεί αρχικά για να δημιουργηθεί ζωή σαν τη δική μας. Γιατί, αν πράγματι ήταν έτσι, θα έπρεπε να βρει κανείς μια καλύτερη αναλογία συγκριτικά με το μέγεθος του μηχανισμού και το ποσόν του προϊόντος»¹⁹. Φυσικά και το επιχείρημα του Τζινς δεν αποδεικνύει τίποτα, δοθέντος ότι κινείται στο φαύλο κύκλο της ανάμιξης καταστατικά διαφορετικών επιχειρημάτων. Για να λύσουμε το μυστήριο πρέπει να επιστρέψουμε στον Ξενοφάνη και, μέσω της ιστορίας των ιδεών, στον Μαρξ. Αλλά γι' αυτό, αργότερα.

Ο Λένιν σημείωνε σωστά ότι από τις πιο λαμπρές προόδους της επιστήμης προκύπτουν ως θνησιγενή προϊόντα σύγχρονα, επιστημονικοφανή, μυστικιστικά ιδεολογήματα. Ας επιμείνουμε στην περίπτωση του Τζινς. Σύμφωνα με τη Γενική θεωρία της Σχετικότητας, η μορφή του χώρου καθορίζεται από τα δυναμικά του πεδίου της βαρύτητας, δηλαδή από την κατανομή της ύλης. Σύμφωνα όμως με την κυρίαρχη προ-σχετικιστική (άρα λανθασμένη) ερμηνεία των σχέσεων μάζας και ενέργειας, η ύλη εξαφανίζεται. Αυτό που μένει είναι η «άυλη»

ενέργεια. Ακολουθώντας αυτή την ερμηνεία, ο Τζινς ισχυρίζεται ότι ο τετραδιάστατος χωροχρόνος είναι άμορφος, εκτός από ρυτιδώσεις. Είναι κενός χώρος συγκολλημένος σε κενό χρόνο, μια κενή σαπουνόφουσα. Κατά τον Τζινς, το σύμπαν μοιάζει περισσότερο με μεγάλη σκέψη παρά με μεγάλη μηχανή. Είναι ένα σύμπαν σκέψης. Ο δημιουργός εξάλλου εργάζεται εκτός χώρου και χρόνου, που είναι μέρος της δημιουργίας του. Και, συμφωνώντας με τον Αυγουστίνο, παραθέτει το "Non in tempore, sed cum tempore, fixit Deus mundum". Για άλλη μια φορά η επιστήμη καλείται να αποδείξει το αδύνατο²⁰. Οι νεωτερικοί θεολόγοι μας ισχυρίζονται ότι κανείς πλέον δεν χρησιμοποιεί τις αριστοτελικές ή μεσαιωνικές αποδείξεις για την ύπαρξη του Θεού. Αυτό είναι ως ένα βαθμό σωστό. Αλλά αυτό δεν αναιρεί το γεγονός ότι τα κοσμολογικά ή άλλα επιχειρήματα κυκλοφορούν με νέες, επιστημονικοφανείς μορφές, προϊόντα αθέμιτου συσχετισμού προτάσεων καταστατικά ασύμβατων.

Η περίφημη σχέση του Αϊνστάιν για την αριθμητική αναλογία μάζας και ενέργειας απετέλεσε την αφετηρία για νέες μορφές ενεργητισμού, σπιριτουαλισμού και αποδείξεων για την ύπαρξη του Θεού. Όπως είναι γνωστό, ο Νεύτων ταύτισε τη μάζα, μέτρο της αδράνειας, με τη φιλοσοφική κατηγορία της ύλης. Στη συνέχεια και με αφετηρία αυτό τον ορισμό, η Θερμοδυναμική εγκατέστησε μια διχοτομία ανάμεσα στην ύλη-μάζα και την υποτεθέμενη άυλη ενέργεια. Σύμφωνα όμως με τη σχέση του Αϊνστάιν, σε μια ορισμένη ποσότητα μάζας αντιστοιχεί μια ορισμένη ποσότητα ενέργειας και αντίστροφα. Η σχέση αυτή, σχέση αριθμητικής αναλογίας ανάμεσα σε δύο αντίθετα κατηγορήματα της ύλης, την αδράνεια και την κίνηση, ερμηνεύθηκε ως σχέση ισοδυναμίας της ύλης και της ενέργειας. Αλλά τότε φυσιολογικά τέθηκε το ερώτημα για την έσχατη, πρωταρχική «ουσία» του Σύμπαντος. Μεγάλοι φυσικοί και φιλόσοφοι, ερμηνεύοντας αυτή τη σχέση στο προ-σχετικιστικό πλαίσιο, κατέληξαν σε νέες μορφές ενεργητισμού και σπιριτουαλισμού. Βρήκαν σ' αυτή τη σχέση μια πρόσθετη απόδειξη για την ύπαρξη του Θεού κ.λπ.

Ας πάρουμε την περίπτωση του διαπρεπούς παλαιοντολόγου, πατρός Τεγιάρ ντε Σαρντέν, ο οποίος επεχείρησε να «οικοδομήσει» ένα δυναμικό σύμπαν ενέργειας, το οποίο κατεβαίνει προς το Θεό. Δέσμιος και αυτός της προ-σχετικιστικής αντίληψης για τις σχέσεις μάζας και ενέργειας, έγραφε: «Η ενέργεια, κυμαινόμενη παγκόσμια οντότητα, απ' όπου το παν αναδύεται και όπου επιστρέφει, σαν σε Ωκεανό. Η ενέργεια, το νέο Πνεύμα. Η ενέργεια, ο νέος Θεός. Στο Ωμέγα του Κόσμου, όπως και στο Άλφα του, το Απρόσωπο». Το δυναμικό σύμπαν του πατρός Τεγιάρ ακολουθεί μια ανοδική πορεία, που είναι όχι εξελικτική πορεία υλικών μορφών, αλλά άνοδος της Συνείδησης, η οποία «οφείλει να αποκορυφωθεί σε μια ανώτατη Συνείδηση». Έτσι: «Με αφετηρία σπέρματα νόησης, τα οποία αποτελούν τα πραγματικά και άφθαρτα άτομα της ουσίας του, το Σύμπαν –ως σύμπαν καλώς ορισμένο στη συνισταμένη του– συγκροτείται πάνω από τα κεφάλια μας προς μια κατεύθυνση αντίθετη με αυτή της Ύλης, η οποία φθίνει: Σύμπαν συλλέκτης και συντηρητής όχι μηχανικής ενέργειας, όπως νομίζαμε, αλλά προσώπων. Μία μία γύρω μας, σαν αδιάκοπο ρεύμα, οι "ψυχές" αναδύονται, συναποκομίζοντας προς τα ύψη το αμετάδοτο φορτίο της συνείδησης»²¹.

Η ποιητική γλώσσα του πατρός Τεγιάρ μπορεί να γοητεύει, αλλά δεν μπορεί να αποκρύψει το σφάλμα φυσικής που προϋποθέτει η συλλογιστική του. Πράγματι, η ορθή ερμηνεία της σχέσης μάζας και ενέργειας μπορεί να δοθεί μόνο στο τετραδιάστατο χωροχρονικό πλαίσιο. Στο πλαίσιο αυτό, η μάζα αντιστοιχεί στις τρεις χωρικές συντεταγμένες του τε-

τραδιανύσματος ορμής-ενέργειας και η ενέργεια στη χρονική συνιστώσα. Τα δυο αυτά μεγέθη συνδέονται ενδογενώς στα πλαίσια της Ειδικής θεωρίας της Σχετικότητας. Η συσχέτισή τους με τη φιλοσοφική κατηγορία της ύλης δημιουργεί ένα ψευδοπρόβλημα, με τις γνωστές φιλοσοφικές απολήξεις. Έτσι, για άλλη μια φορά, η λανθασμένη κατανόηση μιας επαναστατικής φυσικής σχέσης χρησιμοποιήθηκε για να θεμελιωθεί η πίστη στην ύπαρξη του Δημιουργού.

Από την πλευρά του, ο Τζινς θα κατέληγε σε έναν περισσότερο μαθηματικό α-υλισμό, υποστηρίζοντας ότι την ενέργεια, «θεμελιώδη οντότητα του σύμπαντος, μπορούμε να τη θεωρήσουμε σαν μαθηματική αφαίρεση – σαν τη σταθερά ολοκλήρωσης μιας διαφορικής εξίσωσης»²². Αλλά, αν τα μικροσωμάτια της φυσικής αποτελούνται από ενέργεια (τη δόθεν έσχατη ουσία του σύμπαντος), τότε, κατά τον Τζινς, «η στερεά ύλη αναλύεται σε κύματα και τίποτε άλλο από κύματα», «ολόκληρο το σύμπαν αναλύεται σε κύματα και τίποτε άλλο από κύματα», «το σύμπαν αρχίζει να μοιάζει περισσότερο με μια μεγάλη σκέψη παρά με μια μεγάλη μηχανή» και, τελικά, πρέπει να χαιρετίσουμε το νου, «σαν το δημιουργό και κυβερνήτη της ύλης»²³. Από τη λανθασμένη ερμηνεία μιας φυσικής σχέσης αναδύεται, για άλλη μια φορά, το φάσμα του Δημιουργού.

Εντούτοις, είναι γνωστό ότι τα σωματίδια της σημερινής Φυσικής δεν είναι τα συμπαγή σωματίδια του Νεύτωνα, στερημένα από κάθε ποιοτικό κατηγορήμα, με μοναδικό φυσικό μέγεθος τη μάζα. Είναι δυναμικές οντότητες, με συγκεκριμένα φυσικά μεγέθη και ποιότητες και μετασχηματίζονται σεβόμενα αυστηρούς νόμους διατήρησης και κανόνες επιλογής. Η ύλη στο μικροφυσικό επίπεδο εμφανίζεται ως πολυδύναμη οντότητα, που εκδηλώνεται με οντικά ενιαίες μορφές. Εντούτοις, το ξεπέραςμα της μηχανιστικής κοσμοεικόνας ερμηνεύθηκε από πολλούς φυσικούς και φιλοσόφους ως αφυλοποίηση της ύλης και ήττα του υλισμού. Κατά τον Χάιζενμπεργκ, π.χ., «αν επιχειρήσουμε να εισδύσουμε από την πραγματικότητα [με τη συνήθη έννοια] στις λεπτομέρειες των ατομικών φαινομένων, το περίγραμμα αυτού του “αντικειμενικά πραγματικού” κόσμου διαλύεται – όχι στην αχλύ μιας νέας, αν και ακόμα ασαφούς, πραγματικότητας, αλλά στη διαυγή καθαρότητα μιας μαθηματικής, της οποίας οι νόμοι διέπουν το δυνάμει, όχι το πραγματικό». Βέβαια, ο Χάιζενμπεργκ δεν κατέληξε σε κάποια απόδειξη της ύπαρξης του Θεού, τόνιζε ωστόσο ότι η οντολογία του υλισμού δεν μπορεί να προεκταθεί στην ατομική κλίμακα²⁴. Σε άλλο κείμενο, ο ίδιος μεγάλος φυσικός τόνιζε ότι τα στοιχειώδη σωματίδια δεν είναι πραγματικά. Συνιστούν έναν κόσμο δυναμικότητων ή δυνατοτήτων μάλλον, παρά έναν κόσμο πραγμάτων ή γεγονότων²⁵.

Ο Χάιζενμπεργκ υποστήριζε μάλλον νεο-πλατωνικές ιδέες. Άλλοι κατέληξαν σε καθαρά θρησκευτικές. Αλλά η μικροφυσική τροφοδότησε και νέες μορφές μυστικισμού και σπιριτουαλισμού. Σύμφωνα με την κλασική αιτιοκρατική αντίληψη, ταυτόσημες αιτίες οδηγούν σε ταυτόσημα αποτελέσματα. Στην κβαντική μηχανική, αντίθετα, από μια αρχική κατάσταση μπορούμε να πάρουμε περισσότερες από μια διαφορετικές καταστάσεις. Η δυνατότητα αυτή μπορεί να ερμηνευθεί ως έκφραση των πολλαπλών δυνατοτήτων του στατιστικού συνόλου. Αλλά, κατά την κυρίαρχη άποψη, αυτή η ιδιομορφία σημαίνει την κατάρρευση της αιτιοκρατίας. Σύμφωνα με μια ήπια ερμηνεία (Τζόρνταν, Μπορ, Πάουλι κ.λπ.), τα μικροσωμάτια επιλέγουν ελεύθερα μια από τις δυνατές καταστάσεις. Κατά τους ακραιούς, διαθέτουν ελεύθερη βούληση. Ο δρόμος για το χορηγό της ελευθερίας φαινόταν ανοιχτός

(Τεγιάρ, Μουνιέ, χριστιανική απολογητική): η ανθρώπινη ελεύθερη βούληση εδράζεται στις βαθύτερες δομές της ύλης.

Η μέτρηση στην κλασική Φυσική υποτίθεται ότι δεν διαταράσσει το μετρούμενο σύστημα. Στη Μικροφυσική, αντίθετα, μπορεί να προκαλέσει το μετασχηματισμό του μικροσωματίου, δημιουργώντας νέες καταστάσεις. Πρόκειται για την περίφημη «αναγωγή της κυματοδέσμης», η οποία, ως μη γραμμικό φαινόμενο, δεν περιγράφεται από την εξίσωση Σραίντιγκερ. Η αδυναμία αυτή του φορμαλισμού έγινε παραγωγός μυστηρίων. Κατά τον Φον Νόιμαν, π.χ., η «αναγωγή της κυματοδέσμης», δηλαδή ο μετασχηματισμός του μικροσωματίου, απαιτεί την παρέμβαση της ανθρώπινης συνείδησης (αρχή του ψυχο-φυσικού παραλληλισμού – θυμηθείτε τον ταλαίπωρο γάτο του Σραίντιγκερ). Άλλοι προχώρησαν περισσότερο. Κατά τον καθηγητή Μάτικ, π.χ., η «κατάρρευση της κυματοδέσμης» είναι μη τοπικό φαινόμενο, που προκαλείται από την αλληλεπίδραση του συστήματος με τη συνείδηση του παρατηρητή. Αλλά η συνείδηση είναι μη υλική οντότητα που διαχέεται στο χωρόχρονο. Κατά τον Τζόζεφσον (Βραβείο Νόμπελ), στη βάση της πραγματικότητας βρίσκεται η καθαρή συνείδηση. Ο άνθρωπος, εκτός από το τοπικό, διαθέτει και ένα αστρικό σώμα, που διαχέεται στο διάστημα. Έτσι, με τη βοήθεια του αστρικού σώματος, βλέπουμε πράγματα που δεν βλέπει το τοπικό σώμα. Η τηλεπάθεια και η πρόγνωση του μέλλοντος είναι δυνατόν, συνεπώς, να εξηγηθούν. Ο Κάπρα, με τη σειρά του, θα ισχυρισθεί ότι τα αντικείμενα δεν είναι πράγματα αλλά σχέσεις, ότι διαθέτουμε προκαταβολική γνώση, ότι αυτό που θα συμβεί στο μέλλον μπορεί να επηρεάσει αυτό που θα συμβεί σήμερα κ.λπ., ενώ, κατά τον Ο. Κόστα ντε Μπορεγκάρ, η αιτιοκρατική αντίληψη είναι μια μακροσκοπική αυταπάτη, μπορούμε να «τηλεγραφήσουμε στο παρελθόν», η μαγεία, τα θαύματα, η ψυχοκίνηση κ.λπ. είναι εφικτά. Τέλος, ορισμένοι άλλοι υποστηρίζουν ότι μπορούν να προκαλέσουν φυσικά φαινόμενα (π.χ., να λυγίσουν μια ράβδο αλουμινίου) μόνο με τη δύναμη της σκέψης²⁶.

Οι επαναστάσεις στη Φυσική και στην Κοσμολογία κατά τον 20ό αιώνα έθεσαν νέα ερωτήματα στη φιλοσοφία και την τροφοδότησαν με νέα δεδομένα και επιχειρήματα. Ο υλισμός, τα διάφορα πνευματοκριτικά ρεύματα και η καθαυτό χριστιανική σκέψη αξιοποίησαν τις κατακτήσεις της σύγχρονης επιστήμης. Σημείωσα στα προηγούμενα ορισμένα από τα ιδεαλιστικά συμπεράσματα, αλλά και από τα νέα επιχειρήματα υπέρ της ύπαρξης του Θεού. Η ύπαρξη του Θεού δεν συνάγεται τώρα από ορισμούς με τρόπο απαγωγικό. Συνάγεται επαγωγικά, με αφετηρία επιστημονικά δεδομένα. Αυτό δεν σημαίνει ότι τα συμπεράσματα σέβονται πάντα τη λογική και ότι δεν είναι τρωτά. Το αντίθετο. Εδώ όμως πρέπει να επανέλθουμε σε κάτι που έχουμε ήδη σημειώσει. Η Φυσική και η Κοσμολογία θεμελιώνουν έναν επιστημονικό ρεαλισμό. Επίσης, συγκροτούν μια εξελικτική αντίληψη για τον κόσμο, που περιλαμβάνει θεωρητικά σχήματα ακόμα και για την ιστορικότητα των μορφών της ύλης – τη μεταβολή των θεμελιωδών συστατικών της κατά την πορεία της κοσμογένεσης. Τα δύο αυτά δεδομένα ενισχύουν κάθε προσπάθεια υλιστικής ερμηνείας της Φυσικής και της Κοσμολογίας. Όμως, όπως σημειώσαμε ήδη, το αξίωμα της αντικειμενικότητας της φύσης δεν αρκεί για να θεμελιωθεί ένας υλιστικός μονισμός. Ο υλισμός προϋποθέτει και το αξίωμα της αυθυπαρξίας, δηλαδή το αδημιούργητο της ύλης. Η Φυσική και η Κοσμολογία αδυνατούν –προφανώς– να απαντήσουν σ' αυτό το ερώτημα. Αυτή ακριβώς η αδυναμία επιτρέπει τη διατύπωση ιδεαλιστικών αλλά και καθαρά θρησκευτικών κοσμοαντιλήψεων.

Μια συνεπής υλιστική κοσμοαντίληψη χρειάζεται να απαντήσει επιστημονικά και φιλοσοφικά στο ερώτημα των σχέσεων ύλης και πνεύματος ή σώματος και νόησης.

Ένα από τα βασικά αξιώματα της χριστιανικής κοσμοαντίληψης (και ανθρωπολογίας) είναι, ως γνωστόν, ο δυϊσμός ψυχής και σώματος, η δημιουργία του ανθρώπου από το Θεό, ο οποίος είναι και ο χορηγός της άυλης-αθάνατης ψυχής. (Η αντίληψη αυτή προέρχεται από το αιγυπτιακό ιερατείο, μέσω του Πυθαγόρα μπολιάστηκε στην ελληνική φιλοσοφία, αναπτύχθηκε περαιτέρω από τον Πλάτωνα και τους νεο-πλατωνικούς και ενσωματώθηκε στη χριστιανική θεολογία). Μέχρι την εποχή του Λαμάρκ και του Δαρβίνου, η υποτιθέμενη σταθερότητα των ζωικών ειδών εναρμονιζόταν με την αντίληψη της Δημιουργίας.

Εντούτοις, η επανάσταση του Δαρβίνου (διαφοροποίηση, φυσική επιλογή, φυλογένεση) και η μετέπειτα πρόοδος της Βιολογίας, της Νευρολογίας και της Ψυχολογίας έχουν απαντήσει κατ' αρχήν στο ερώτημα των σχέσεων ύλης και πνεύματος, σε ριζική αντίθεση με κάθε μορφή δυϊσμού.

Πράγματι, σήμερα γνωρίζουμε ότι οι πρώτες οργανικές ουσίες (αμμωνία, αμινοξέα, λίπη, ζάχαρα, πεπτιδία κ.λπ.) σχηματίστηκαν αβιογενώς στις συνθήκες της αρχέγονης ατμόσφαιρας, των λιμνών και των θαλασσών. Γνωρίζουμε, επίσης, τις διαδικασίες αύξησης της περιπλοκότητας των μορφών που αναπτύχθηκαν στην αρχέγονη «σούπα», από τα συσσωματώματα στα προκαριωτικά και τελικά στα ευκαριωτικά κύτταρα. (Όσα κενά και αν υπάρχουν σχετικά με την αύξηση της περιπλοκότητας, βασικές αρχές και διαδικασίες είναι ήδη γνωστές). Σήμερα, επίσης, είναι γνωστές πλήθος αλυσίδες εξέλιξης των ειδών κατά την πορεία της φυλογένεσης, καθώς και μηχανισμοί αυτής της εξέλιξης. Με βάση τις σημερινές γνώσεις είναι πλέον βέβαιο ότι δεν υπάρχει τομή ανάμεσα στο ζωικό βασίλειο και τον άνθρωπο. Ότι δεν υπάρχει οντολογική μη αναγώγιμη αντίθεση ανάμεσα στον άνθρωπο και τα ανώτερα θηλαστικά. Ο άνθρωπος είναι προϊόν της μακράς πορείας της φυλογένεσης, που αποκορυφώνεται στην ανθρωπογένεση και στη νεογένεση. Η Νευρολογία και η Ψυχολογία με τη σειρά της θεμελιώνουν την υλιστική θέση για την ψυχοσωματική ενότητα του ανθρώπου και τη θέση ότι η νόηση, το πνεύμα, η ψυχή, είναι «προϊόντα» της ανάπτυξης του εγκεφάλου στις συνθήκες της ανθρώπινης κοινωνίας. (Ο άνθρωπος είναι γενετικά κοινωνικό ον. Η νόησή του αναπτύχθηκε μέσα από την κοινωνική ζωή – την εργασιακή δραστηριότητα, τις κοινωνικές σχέσεις, κατά τη διαδικασία του μεταβολισμού ανθρώπου-φύσης)²⁷.

Μπροστά στα δεδομένα των επιστημών της ζωής, η πνευματοκρατική αντίληψη και η θεολογία βρίσκονται σε πραγματικό αδιέξοδο. Δεν είναι λοιπόν τυχαίο ότι θεολόγοι και παράγοντες της εκκλησίας κάνουν μια τακτική υποχώρηση: δέχονται ότι ο άνθρωπος είναι προϊόν της βιολογικής εξέλιξης, αλλά επιμένουν στην ύπαρξη της ψυχής ως πνευματικής οντότητας. Σε εξίσου δύσκολη θέση βρίσκονται και τα διάφορα μυστικιστικά ρεύματα. Οι οπαδοί του πατρός Τεγιάρ, π.χ., επιχειρούν να ενσωματώσουν τη βιολογική εξέλιξη σε μια τελεολογική-θηρησκευτική κοσμοαντίληψη. Άλλοι, περισσότερο «αντικειμενικοί», ισχυρίζονται ότι ο δαρβινισμός είναι ξεπερασμένη θεωρία, ότι τόσο ο υλισμός όσο και ο σπιριτουαλισμός είναι ανεπαρκείς απέναντι στη σημερινή επιστήμη, αναμινγνούν τη «νέα φιλοσοφία που προκύπτει από την χβαντική φυσική» με δυϊστικά δόγματα κ.λπ. κ.λπ.²⁸

Η εχθρότητα προς το δαρβινισμό είναι κοινή σε όλες τις τάσεις του σύγχρονου σπιριτουαλισμού. Ένα σημαντικό (αν όχι μεγάλο) μέρος των βιολόγων, εντούτοις, είναι αντίθε-

τοι με την ιδεολογική εκμετάλλευση της επιστήμης. Όπως γράφουν, π.χ., οι Λάρσον και Γουίδαμ, στο *Scientific American*, οι βιολόγοι της Εθνικής Ακαδημίας των ΗΠΑ θα επιθυμούσαν να έχουν λιγότερες σχέσεις με το υπερφυσικό. Αντίθετα, στο ετήσιο συνέδριο της *Society for Neuroscience* υποστηρίχθηκε ότι στον εγκέφαλό μας υπάρχει ένα σημείο που φαίνεται ότι παράγει το θρησκευτικό συναίσθημα! (God module). Τέλος, είναι γνωστή η εχθρική στάση των κρατών απέναντι στη δαρβινική θεωρία. Δύο πολιτείες των ΗΠΑ, π.χ., επέβαλαν το μάθημα της «Επιστήμης της Γένεσης» να διδάσκεται τόσες ώρες όσες και το μάθημα της Βιολογίας²⁹. Στη χώρα μας διδάσκονται παράλληλα και αυτή η «ουδετερότητα» δεν δημιουργεί πρόβλημα, κατά τους αρμοδίους³⁰.

Τόσο οι θεολογικές όσο και οι διάφορες πνευματοκρατικές αντιλήψεις θεωρούν την ύλη, τη φύση, παράγωγο και συχνά κατώτερο του πνεύματος. Επίσης, δέχονται την ύπαρξη κάποιου σχεδίου και την ύπαρξη σκοπιμότητας στη φύση. Έτσι, η διαφορούμενη τελεολογία του Αριστοτέλη μετασχηματίστηκε στη μεσαιωνική-χριστιανική τελεολογία. Με τον Καρτέσιο και τον Νεύτωνα υποτίθεται ότι βρήκε επιχειρήματα από την επιστήμη εκείνης της εποχής. Οι τελεολογικές αντιλήψεις σήμερα επιχειρούν να θεμελιωθούν στη σύγχρονη επιστήμη. Παράδειγμα, η τελεολογία του Νεύτωνα ενσωματώθηκε στο θεϊκό σχέδιο από τους θεολόγους. Με τη φιλοσοφία του Χέγκελ, η τελεολογική, ανοδική κίνηση του πνεύματος κατατείνει στην αυτοσυνειδησία και την τελείωση. Με τον Τεγιάρ ντε Σαρντέν, η ανοδική κίνηση της ενέργειας-πνεύματος τείνει προς το Σημείο Ωμέγα: στην ταύτιση με το Θεό. Επίσης, ο ιδρυτής του γαλλικού περσοναλισμού, Εμ. Μοινιέ, οπαδός και αυτός της εξελικτικής αντίληψης του Σύμπαντος, γράφει: «Σκοπός του Σύμπαντος είναι η υψηλότερη μορφή ύπαρξης. Η εξέλιξη της ανθρώπινης φύσης συγκλίνει προς τη στιγμή όπου αναδύεται η τελείωση του πνεύματος [...]. Η εξέλιξη οδηγεί στην ανθρωπογένεση. Με το ανθρώπινο πρόσωπο όλη αυτή η κίνηση βρίσκει όχι βέβαια την εξήγησή, αλλά τη σημασία της [...]. Το πνεύμα υπάρχει δυνάμει στις βαθύτερες δομές της ύλης. Το πνεύμα και η ύλη δεν αντιπαρατίθενται. Ψυχή και σώμα συνενώνονται. Σώμα και ψυχή συνεργάζονται στο βασίλειο του πνευματικού, στο στέρεο βασίλειο του Θεού»³¹.

Τα επιχειρήματα των μεσαιωνικών ήταν –προφανώς– λίγο προ «επιστημονικά». Σχολιάζοντάς τα, ο Ενγκελς έγραφε: «Οι γάτες δημιουργήθηκαν για να τρώνε τα ποντίκια, τα ποντίκια για να τρώγονται από τις γάτες και το σύνολο της φύσης για να μαρτυρεί τη σοφία του Δημιουργού»³². Σήμερα, η ανθρωπική αρχή διατυπώνει μια νέα μορφή τελεολογίας, αποφεύγοντας το συγκεκριμένο. Στην εποχή μας, ο Ράσελ θα ειρωνευόταν με τον ίδιο τρόπο τα τελεολογικά επιχειρήματα: «Υποστηρίζεται ότι τα κουνέλια είναι άσπρα για να πυροβολούνται ευκολότερα»³³. Αλλά το θεϊκό σχέδιο, αν και θεϊκό, δεν ήταν τέλειο. Κατά τον Πλάτωνα, ο Θεός έκανε το καλύτερο που μπορούσε. Κατά τον Λάιμπνιτς, ο κόσμος μας είναι ο καλύτερος των δυνατών κόσμων, ένας κόσμος που διέπεται από «προκαθορισμένη αρμονία». Τα επιχειρήματα αυτά, εντούτοις, εκθέτουν το Θεό. Πράγματι, αν δημιούργησε τον κόσμο εν τη απείρω καλοσύνη του, γιατί δεν τον έκανε καλύτερο; Εν τέλει ο Θεός είναι αδύνατος, κακός ή αδιάφορος; Η «θεοδικία» είναι η λογική κατάληξη της ύπαρξης «σχεδίου». Κατά τον Μπέρτραντ Ράσελ: «Όταν εξετάσετε το επιχείρημα για την ύπαρξη σχεδίου, το πιο εκπληκτικό πράγμα είναι ότι οι άνθρωποι πιστεύουν πως ο κόσμος αυτός, με όλα του τα ελαττώματα, είναι ό,τι καλύτερο μπορούσε να κάνει η παντοδυναμία

και η παντογνωσία επί εκατομμύρια χρόνια. Πράγματι, δεν μπορώ να το πιστέψω. Πιστεύετε ότι, αν ήσασταν παντοδύναμοι και πανταχού παρόντες επί εκατομμύρια χρόνια, για να τελειοποιήσετε τον κόσμο σας, δεν θα μπορούσατε να κάνετε τίποτα καλύτερο από την Κου-Κλουξ-Κλαν και τους φασίστες;»³⁴

Φαίνεται όμως ότι όλοι οι πιστοί δεν πείστηκαν για την ύπαρξη σχεδίου και για τους σκοπούς του Δημιουργού. Έτσι, ο Καρτέσιος θα έγραφε ότι δεν πρέπει να μας εκπλήσσει το ότι η νόσή μας αδυνατεί να κατανοήσει γιατί ο Θεός έκανε αυτό που έκανε. Η φύση μας είναι περιορισμένη, ενώ του Θεού είναι άπειρη και ακατανόητη³⁵. Περισσότερο κατηγορηματικός θα ήταν ο ευσεβής, κατά τα άλλα, Τζέιμς Τζινς: «Φαίνεται απίστευτο ότι το Σύμπαν έχει σχεδιαστεί αρχικά για να δημιουργήσει ζωή σαν τη δική μας. [...] Αν το εξετάσουμε από εντελώς υλική άποψη, η μεγάλη σημαντικότητα της ζωής φαίνεται να οδηγεί σε πλήρη αποκλεισμό της ιδέας ότι η ζωή προκαλεί το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του Μεγάλου Αρχιτέκτονα του Σύμπαντος»³⁶. Οι «ουδέτεροι», «αντικειμενικοί» οπαδοί της λεγόμενης ανθρωπικής αρχής δεν έκαναν ποτέ αυτή την απλή σκέψη;

4. Από τις λογικές αποδείξεις στην προσωπική βιωματική σχέση

Επιχείρησα να σκιαγραφήσω την εξέλιξη των αντιλήψεων για τη δυνατότητα να αποδειχθεί με το Λόγο η ύπαρξη του Θεού. Μετά τη μεσαιωνική σχολαστική, σημείωσα τις αντιρρήσεις των εμπειριστών, των υλιστών και του Καντ. Στην πορεία αναφέρθηκα σε στοχαστές οι οποίοι, αξιοποιώντας σύγχρονες επιστημονικές θεωρίες, επεχείρησαν να θεμελιώσουν την ύπαρξη του Θεού στην επιστήμη. Σημείωσα επίσης τις αμφιβολίες που εκφράστηκαν από διαπρεπείς χριστιανούς επιστήμονες για την ύπαρξη σχεδίου και για τις δυνατότητες της νόησης να αποδείξει την ύπαρξη του Θεού. Αλλά οι αμφιβολίες για τη δυνατότητα της νόησης να συλλάβει την ουσία του Θεού και να αποδείξει την ύπαρξή του δεν αρχίζουν στα νεότερα χρόνια, με την αστική φιλοσοφία. Με σαφή τρόπο έχουν, ως γνωστόν, διατυπωθεί από χριστιανούς στοχαστές και από πατέρες της Ανατολικής Εκκλησίας.

Οι στοχαστές αυτοί, όπως και οι πατέρες της Δυτικής Εκκλησίας, άντλησαν από την ελληνική φιλοσοφική παράδοση, από την ιουδαϊκή και από ανατολικές δοξασίες. Ήδη ο Φίλων ο Αλεξανδρινός (-25), ιουδαίος με ελληνική παιδεία, υποστήριζε ότι ο Θεός είναι απρόσιτος, αλλά ότι το ανθρώπινο πνεύμα μπορεί να μετάσχει στον αιώνιο λόγο του Θεού. Με τη σειρά του, ο νεο-πλατωνικός Πλωτίνος (204-269) δίδασκε ότι ο κόσμος είναι αδιάκοπη απορροή από την ανώτατη πηγή των «Οντων», το Θεό. Ο Πλωτίνος απέδιδε σειρά από ιδιότητες στο Θεό (πηγή παντός όντος και πάσης νοήσεως, δεν υπόκειται στην αναγκαιότητα, δεν επιθυμεί τίποτα, είναι η πληρότης, πηγή απείρου πλούτου κ.λπ.). Ο Πρόκλος (410-485), ο τελευταίος έλληνας νεο-πλατωνικός, θα δίδασκε, αντίθετα, ότι ο Θεός είναι παντελώς άγνωστος, ότι είναι πάντων επέκεινα και υπερβαίνει τη νόηση. Πριν απ' αυτόν, ο Εφραίμ ο Σύρος (373) ήταν περισσότερο κατηγορηματικός: Καταδίκασε την παραγωγή της έννοιας του Θεού με συλλογισμούς και υποστήριξε ότι η ουσία του δεν υπόκειται σε λογικό έλεγχο. «Όστις τολμά να διερευνήσει τα ύψη του κρημνίζεται και συντριβεται αισχρώς και όστις προσπαθεί να διεισδύσει εις τα βάθη του βυθίζεται και αφανίζεται». Πα-

ρρομία, ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος (407) θα υπεστήριζε ότι είναι αδύνατο να συλλάβουμε την ουσία του Θεού, ο οποίος είναι αόρατος, ακατάληπτος και ανέκφραστος.

Οι πατέρες της Ανατολικής Εκκλησίας επεχείρησαν να θεμελιώσουν φιλοσοφικά τα δόγματά της. Κατά κανόνα ήταν νεο-πλατωνικοί, επηρεάστηκαν όμως και από την αριστοτελική παράδοση. Ο Ιουστίνος (160) θεωρούσε ίβρη την απόδοση κοσμικών ιδιοτήτων στο Θεό. Ο Κλήμης (215) ήταν κατά της ανθρωπομορφικής αντίληψης του Θεού. Ο Μέγας Αθανάσιος (295) δίδασκε ότι ο Θεός είναι υπέρκεινα πάσης ουσίας και ανθρωπίνης επίνοιας. Αδιανόητος για το ανθρώπινο γένος. Ο Ιωάννης ο Δαμασκηνός (675-753) ολοκλήρωσε και συστηματοποίησε την ελληνική ιστορική παράδοση. Στη βάση της αριστοτελικής λογικής, έθεσε τα θεμέλια της σχολαστικής μεθόδου, η οποία αναπτύχθηκε αργότερα από τους δυτικούς. Κατά τον Δαμασκηνό, η φιλοσοφία υπηρετεί τη θεολογία. Ως προς το Θεό: Είναι υπερουσίος, αόριστος και αδιάνγνωστος. Αγνοούμε την ουσία του Θεού «και λεγείν ου δύναμεθα».

Τα επιχειρήματα των σχολαστικών δεν θεωρούνται πλέον στις μέρες μας αξιόπιστα. Όμως, οι «αποδείξεις» συνεχίζονται με άλλη, επιστημονικοφανή μορφή. Και όπως μπορούμε να αναζητήσουμε τις ρίζες του σχολαστικισμού στον Ιωάννη τον Δαμασκηνό, το ίδιο μπορούμε να πούμε ότι τις πρώτες αμφιβολίες για τη δυνατότητα να γνωρίσουμε την ουσία του Θεού και να αποδείξουμε την ύπαρξή του θα τις βρούμε, πριν από τον Καντ και τους αγνωστικιστές, σε θεολόγους και πατέρες της Ανατολικής Εκκλησίας. Η αντίληψη ότι η πίστη δεν θεμελιώνεται στο Λόγο ενυπάρχει στη διδασκαλία τους. Αλλά η στροφή από τις αποδείξεις στη θεμελίωση της προσωπικής βιωματικής σχέσης με το Θεό πραγματοποιήθηκε στα νεότερα χρόνια από τις φιλοσοφίες της ύπαρξης και του προσώπου.

Πρόδρομος αυτού του ρεύματος στα νεότερα χρόνια θεωρείται, ως γνωστόν, ο μαθηματικός, φυσικός και φιλόσοφος Μπλεζ Πασκάλ (1623-1662), ο οποίος τόνιζε την άγνοιά του για τα πράγματα, έθεσε το πρόβλημα των ορίων της επιστήμης και δεν δεχόταν ότι η επιστήμη μπορεί να διαλευνώνει τα μυστήρια της φύσης. Ο Πασκάλ τόνιζε τη λογική της καρδιάς πλάι στη λογική της νόησης. Η πίστη, κατά τον Πασκάλ, δεν μπορεί να θεμελιωθεί σε αποδείξεις *more geometrico* και τόνιζε την αξία της εσωτερικότητας. Έτσι, αν και πιστός, αρνιόταν τη συγκρότηση μιας θεολογικής κοσμοαντίληψης. Ο Θεός, κατ' αυτόν, δεν είναι πρόβλημα λογικής. Τον χάνουμε ή τον συναντάμε³⁷.

Περισσότερο κοντινός σε μας (χρονικά) είναι ο ιδρυτής του χριστιανικού ρεύματος του υπαρξισμού, ο δανός Κίρχκεγκορ (1813-1855). Ο Κίρχκεγκορ τόνιζε την ανεπάρκεια των φιλοσοφικών συστημάτων, όπως του Καντ ή του Χέγκελ. Ήταν εχθρός της αφαίρεσης, που χάνει από το πεδίο της την ανθρώπινη ύπαρξη. Ο Κίρχκεγκορ απέρριπτε οποιαδήποτε επιχειρηματολογία για την ύπαρξη του Θεού και ανήγαγε το πρόβλημα της πίστης σε προσωπική, βιωματική σχέση. Η αφρημένη σχέση, κατά το δανό φιλόσοφο, δεν λαμβάνει υπόψη της το συγκεκριμένο, τη χρονικότητα, το γίνεσθαι της ύπαρξης και την αθλιότητα που γνωρίζει η ύπαρξη. Κατά τον Κίρχκεγκορ, αλήθεια είναι η υποκειμενικότητα, η εσωτερικότητα. Χαρακτηριστικό της τάσης για στροφή στη βιωματική σχέση με το Θεό είναι το ακόλουθο απόσπασμα από το έργο του: «Αν θα μπορούσα να αντιληφθώ το Θεό αντικειμενικά, τότε δεν πιστεύω. Αλλά πρέπει να πιστεύω, ακριβώς επειδή δεν μπορώ να τον αντιληφθώ μ' αυτό τον τρόπο. Και αν θέλω να παραμείνω στην πίστη, θα πρέπει αδιάκοπα να αγρυ-

πνώ ώστε να διατηρώ την αντικειμενική αβεβαιότητα όπου, ευρισκόμενος 70.000 οργιές πάνω από το βάραθρο, παρά ταύτα πιστεύω»³⁸.

Ο χριστιανικός υπαρξισμός αποτελεί τη μια τάση απόρριψης των επιστημονικών αποδείξεων για την ύπαρξη του Θεού. Την άλλη τάση την αποτελεί η φιλοσοφία του προσώπου: ο περσοναλισμός. Ιδρυτής αυτού του ρεύματος, ως γνωστόν, θεωρείται ο γάλλος Em. Mounier. Ο Μουνιέ αναγνωρίζει τον Πασκάλ ως τον πατέρα της νεότερης διαλεκτικής και της υπαρξιακής συνείδησης. Ως προς τον Κίρχκεγκορ, τον θεωρούσε προφήτη του παραδόξου και του δραματικού μεγαλείου του ανθρώπου. Και ο περσοναλισμός, κατά τον Μουνιέ, δεν αποτελεί σύστημα. Είναι αντίθετος με τα συστήματα, όπως του Χέγκελ, αλλά επίσης και με τον αγνωστικισμό, από τον οποίο ο περσοναλισμός «διαφέρει μέχρι τη βαθύτερη δομή του».

Ο περσοναλισμός, όπως δηλώνει και ο τίτλος, συγκεντρώνει το βλέμμα του στο πρόσωπο, το οποίο είναι το μόνο αντικείμενο «το οποίο θα γνωρίζαμε και θα το δημιουργούσαμε από μέσα». Το πρόσωπο, πανταχού παρόν, δεν είναι πουθενά δεδομένο. Η αντικειμενική περιγραφή δεν αντιπροσωπεύει παρά ατελώς την πραγματικότητα. Ο Μουνιέ δέχεται τη βιολογική εξέλιξη, η οποία οδηγεί στην ανθρωπογένεση, αλλά φθάνει στην τελείωση με το πνεύμα και είναι, συνεπώς, κίνηση προς την ελευθερία.

Αν και εχθρός των «αντικειμενικών» αποδείξεων, ο Μουνιέ επεχείρησε να θεμελιώσει την ανθρώπινη ελευθερία στη σύγχρονη Μικροφυσική. «Ήδη τα φαινόμενα του ραδίου», γράφει, «αναγγέλλουν μια πρώτη ρήξη στο μονότονο φαταλισμό της ύλης». Η ζωή χαρακτηρίζεται από το φιλόσοφο ως συσσώρευση ενέργειας σε κόμβους απροσδιοριστίας, όλο και περισσότερο περίπλοκους. Έτσι διανοίγεται ως φάσμα δυνατοτήτων που προετοιμάζει το σχηματισμό προσωπικών κέντρων. Το έμβρυο της ατομικότητας αρχίζει με το άτομο, που αποτελεί δομή σωματίων. Με το ανθρώπινο πρόσωπο όλη αυτή η κίνηση βρῖσκει όχι βέβαια την εξήγηση, αλλά τη σημασία της.

Δύο παρατηρήσεις σ' αυτό το σημείο: Πρώτον, στη Μικροφυσική δεν εκδηλώνεται κάποια μορφή απροσδιοριστία, αλλά το πλήθος των δυναμικότητων των κβαντικών σωματιών. Δεύτερον, το πρόβλημα της ελευθερίας δεν λύνεται στο μικροφυσικό επίπεδο, αλλά στο κοινωνικό. Ο Μουνιέ, αν και αντίπαλος των αποδείξεων για την ύπαρξη του Θεού, πέφτει σ' ένα παρόμοιο σφάλμα. Και ο ιδρυτής του χριστιανικού περσοναλισμού συνεχίζει: Η αβεχώνιστη ένωση ψυχής και σώματος είναι ο άξονας της χριστιανικής σκέψης. Ο Μουνιέ δεν αντιπαραθέτει το πνεύμα στο σώμα και υποστηρίζει ότι ο χριστιανός που μιλάει με περιφρόνηση για το σώμα και την ύλη είναι αντίθετος με την πιο κεντρική χριστιανική παράδοση. Ο περσοναλισμός, κατά τον Μουνιέ, δεν είναι σπιριτουαλισμός. Όμως, νομίζω ότι τα προηγούμενα μαρτυρούν το αντίθετο. Και ως προς την ελευθερία: «Προκύπτοντας από το μηδέν, η ελευθερία μας είναι ανάβλυσμα του μηδενός και ταυτόχρονα της ύπαρξης»³⁹. Ωργία διαλεκτική εικόνα, κενή από συγκεκριμένη θεμελίωση.

Ο υπαρξισμός και ο περσοναλισμός, που διαδόθηκαν κυρίως στο μεσοπόλεμο και μετά τον πόλεμο, μπορούν να θεωρηθούν, από μια άποψη, προϊόντα της κρίσης και της βαρβαρότητας του καπιταλισμού και ταυτόχρονα διαμαρτυρία και αναζήτηση νοήματος, αναζήτηση «ψυχής σ' έναν κόσμο χωρίς ψυχή». Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι και ο Μουνιέ και ο Λακρουά και άλλοι περσοναλιστές πλησίασαν το μαρξισμό στο κοινωνικό επίπεδο και τό-

νισαν με κείμενα υψηλού ήθους την ιστορική-απελευθερωτική προοπτική των αγώνων της εργατικής τάξης⁴⁰.

Έτσι, οι λογικές αποδείξεις για την ύπαρξη του Θεού πείθουν όλο και λιγότερο και, συνεπώς, εγκαταλείπονται και από χριστιανούς φιλοσόφους και από θεολόγους, αλλά και από ιερωμένους και εκπροσώπους εκκλησιών. Αλλά η στροφή προς την προσωπική, βιωματική σχέση, συναισθηματικά φορτισμένη και κατανοήσιμη, είναι ακόμα περισσότερο μετέωρη, κενή από οποιαδήποτε ένδειξη κάποιας υπαρκτής σχέσης.

Εν τω μεταξύ, οι διαδοχικές επιστημονικές επαναστάσεις του αιώνα που μόλις έληξε δημιούργησαν και δημιουργούν ποικίλες απόπειρες ερμηνείας και φιλοσοφικές στάσεις μεταξύ των πρωτεργατών της επιστήμης: από ένα σχετικά απλοϊκό υλισμό των φυσικών επιστημών μέχρι μια συνεπή υλιστική-διαλεκτική κοσμοαντίληψη, και από την παραδοχή της παραδοσιακής αντίληψης ότι η επιστήμη αποδεικνύει την ύπαρξη του Θεού μέχρι περισσότερο λεπτές αποχρώσεις του ιδεαλισμού. Ας πάρουμε σχετικά την περίπτωση του R. Millikan. Ο διάσημος φυσικός γράφει: Ο Θεός της επιστήμης είναι το Πνεύμα της έλλογης τάξης και της εύρυθμης ανάπτυξης. Ο αθεϊσμός, όπως εγώ τον κατανοώ, είναι η άρνηση αυτού του πνεύματος. Ο Μίλικαν αναφέρεται στο θρησκευτικό δογματισμό που τον αποκαλεί φονταμενταλισμό και στο δογματισμό του αθεϊσμού και σημειώνει ότι, αν υποχρεωνόταν να επιλέξει, θα προτιμούσε τον πρώτο, επειδή ο αθεϊσμός αρνείται οποιαδήποτε σκοπιμότητα στη φύση. Η θρησκεία, κατ' αυτόν, είναι ανοιχτή στην αλήθεια. Και ενώ θεωρεί παιδαριώδεις τις ιστορίες της Βίβλου, υποστηρίζει ότι η θρησκεία θα υπάρχει όσο ο άνθρωπος θα ελπίζει και θα στοχάζεται πάνω στο νόημα της ζωής και τις ευθύνες που αυτή συνεπάγεται⁴¹. Μεγάλοι επιστήμονες είναι συχνά φιλοσοφικά αφελείς και ο Μίλικαν δεν αποτελεί εξαίρεση. Αν δεχθούμε ότι η συλλογιστική του συγκροτεί κάποια «θέση», αυτή βρίσκεται ανάμεσα στην αναζήτηση λογικής απόδειξης και έναν αφελή χριστιανικό υπαρξισμό.

Στροφή λοιπόν από επιστήμονες, φιλοσόφους και θεολόγους, από την αναζήτηση λογικών αποδείξεων για την ύπαρξη του Θεού προς την υποκειμενικότητα και την προσωπική βιωματική σχέση. Το γεγονός αυτό υποδηλώνει την αδυναμία μιας έλλογης θεμελίωσης της ύπαρξης του Θεού. Αλλά η νέα κατεύθυνση είναι ακόμα περισσότερο και ρητά ασυμφιλίωτη με την επιστημονική σκέψη. Είναι σκέψη χωρίς επιχειρήματα, χωρίς σαφώς ορισμένες έννοιες, όπου δεσπόζει το συγκινησιακό, υποκειμενικό στοιχείο.

Καμιά από τις δυο τάσεις αντιμετώπισης του προβλήματος του Θεού δεν συμφιλιώνει την ύπαρξή του με την επιστημονική γνώση. Ο Θεός εκδιώκεται απ' όλα τα φαινόμενα που υποτίθεται ότι καθόριζε (δημιουργία έμβιων όντων, κίνηση πλανητών, γένεση πλανητικών συστημάτων, δημιουργία του ανθρώπου, θεωρία της ανθρώπινης ψυχής κ.λπ. κ.λπ.). Εν τέλει, καταλήγει απλή σκιά, που υποτίθεται ότι κάποια στιγμή δημιούργησε την ύλη και την άφησε να πορεύεται σύμφωνα με τους δικούς της νόμους. Όπως έγραφε ο Ένγκελς, «το ένα οχυρό μετά το άλλο συνθηκολογεί μπροστά στην έφοδο της επιστήμης, ώσπου η επιστήμη κατακτά το άπειρο βασίλειο της φύσης και δεν απομένει πια σ' αυτό καμιά θέση για το δημιουργό»⁴².

Αδημιούργητο της φύσης ή αιωνιότητα του Θεού; Η αιωνιότητα του κόσμου δεν είναι πιο άβολη από την αιωνιότητα του Θεού, έγραφε ο Ντιντερό! Αλλά, ας ακούσουμε και ένα σύγχρονο γάλλο, τον Michel Verret: «Υλη αδημιούργητη; Ναι, όπως και ο θεός άλλωστε,

αν θα υπήρχε. Επειδή οι θεολόγοι δεν κάνουν τίποτε άλλο από το να μετατοπίζουν το πρόβλημα της δημιουργίας σ' ένα άλλο επίπεδο. Και δεν απαντούν σ' αυτό, περισσότερο από τους υλιστές. Περιορίζονται και αυτοί να διαπιστώσουν την ύπαρξη ενός αδημιούργητου όντος. Το ότι το λένε μυστηριώδες, αυτό δεν προσθέτει τίποτε στο γεγονός, εκτός από το ότι το μετατρέπει σε πρόβλημα και το θεωρεί άλυτο»⁴³.

Δύο αξιώματα λοιπόν, που ως αξιώματα τίθενται, δεν αποδεικνύονται. Τα δύο όμως αξιώματα είναι από γνωσιολογική άποψη ισοδύναμα; Προφανώς, όχι: 1) Το θρησκευτικό αξίωμα δεν μετατοπίζει απλώς το πρόβλημα: το διπλασιάζει, επειδή στο ακατανόητο της ύπαρξης του Θεού προσθέτει το ακατανόητο της δημιουργίας *ex nihilo*. 2) Ο μαρξιστικός υλισμός προσεγγίζει το πρόβλημα του Θεού από ιστορική και γνωσιολογική άποψη και θεμελιώνει τη θέση ότι ο άνθρωπος είναι ο δημιουργός του Θεού σε συγκεκριμένες κοινωνικές και γνωσιακές συνθήκες. 3) Με αφετηρία την αρχή της αυθυπαρξίας της φύσης, είναι δυνατόν να συγκροτήσει ο ερευνητής μια συνεκτική κοσμολογία και ανθρωπολογία. Η θρησκεία, αντίθετα, τόσο στην αφετηρία όσο και στην πορεία, είναι υποχρεωμένη να καταφεύγει στο θαύμα, στο ακατανόητο, στο παράλογο και στο μυστήριο. 4) Η θεολογία αδυνατεί να συγκροτήσει μια λογικά συνεκτική κοσμολογία και ανθρωπολογία.

Η σχετική εγκατάλειψη των επιχειρημάτων και των αποδείξεων για την ύπαρξη του Θεού, η καταφυγή στο υποκείμενο και στα λογικά ετερόκλητα και αυθαίρετα επιχειρήματα φιλοσοφούντων, σπουδαίων ή και μεγάλων επιστημόνων, όλα αυτά φανερώνουν το αδιέξοδο της θεολογικής σχέσης και τη μη αναγώγιμη αντίθεσή της με την επιστήμη⁴⁴.

5. Η περίπτωση των ελλήνων στοχαστών και θεολόγων

Θα ήταν παράλειψη αν δεν επιχειρούσα να αναφερθώ, εντελώς συνοπτικά, λόγω ελλείψεως χρόνου (και χώρου), και στις απόψεις ελλήνων θεολόγων και επιστημόνων για τις σχέσεις επιστήμης και πίστης. Οι απόψεις αυτές δεν είναι εν γένει πρωτότυπες. Ειδικά ως προς τη φιλοσοφική ερμηνεία των φυσικών επιστημών, κατά κανόνα αναπαράγουν τα επιχειρήματα ξένων, διάσημων επιστημόνων, χωρίς ενίοτε να λείπει και η λανθασμένη κατανόηση των φυσικών θεωριών.

Τα προβλήματα αυτά είχαν απασχολήσει αρκετούς Έλληνες επιστήμονες και φιλοσόφους πριν και μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. Τα βασικά επιχειρήματα εναντίον του υλισμού και υπέρ της θρησκείας προέρχονταν από τη λανθασμένη ερμηνεία των σχέσεων μάζας και ενέργειας, από την υποτιθέμενη απροσδιοριστία της Μικροφυσικής, από την Κοσμολογία και, ενίοτε, από τη Βιολογία.

Ως προς το θέμα της ύλης: Οι καθηγητές Ζέγγελης, Χόνδρος, Θεοδώρου και Βασιλείου δέχονταν την προ-σχετικιστική ερμηνεία των σχέσεων ύλης, μάζας και ενέργειας, χωρίς απ' αυτή την ερμηνεία να συναγάγουν ιδεαλιστικά συμπεράσματα. Κατά τον Παπανούτσο, αντίθετα, η ύλη δεν έχει, είναι ενέργεια. Οι Αιγινίτης, Θεοδωρακόπουλος, μέλη της Χριστιανικής Ενώσεως Επιστημόνων, με αφετηρία το ίδιο επιστημολογικό σφάλμα, κατέληγαν ότι για άλλη μια φορά κατατροπώθηκε ο υλισμός. Ο Θεοδωρακόπουλος, συγκεκριμένα, υποστήριξε, χωρίς διόλου να πρωτοτυπεί, ότι «η φυσική επιστήμη, η οποία απετέλεσε άλλοτε

την βάση του υλισμού, συντελεί τώρα τα μέγιστα εις την υπερνίκησιν του υλισμού ως κομμοθεωρίας».

Ως προς την αιτιοκρατία: Η αρχή της «απροσδιοριστίας» του Χάιζενμπεργκ και ο πιθανοκρατικός χαρακτήρας της κβαντικής μηχανικής τροφοδότησαν ένα αντι-αιτιοκρατικό ρεύμα και απόψεις υπέρ της ελευθερίας της βουλήσεως και της αλήθειας του χριστιανισμού. Κατά τον καθηγητή Αιγινήτη, π.χ., η κβαντομηχανική «εκθρονίζει το θεμελιώδες αξίωμα της αιτιότητας». Συνέπεια: ο υλισμός, η αθεΐα, ευρέθησαν άνευ βάθρων. Επίσης, ο καθηγητής της φυσικοχημείας Καραγκούνης υποστήριζε ότι «αποκαθίσταται η ελευθερία της βουλήσεως» και ο Α. Κωτσάκης έγραφε ότι «υπάρχουν και άλλες πραγματικότητες, μια από τις οποίες είναι και η ελευθερία της βουλήσεως». Επίσης, ο καθηγητής Καλλιάφας θεωρούσε ότι με τη νέα φυσική «εμποδούνται το κύρος του δνίσμου συμβατού με τον χριστιανισμό». Τέλος, ο Ι. Ζερβός ταύτιζε (και αυτός!) τον υλισμό με την ανηθικότητα. Σε σχέση με τις βιολογικές επιστήμες, ο Β. Τατάκης υποστήριζε ότι φυσικές και βιολογικές επιστήμες δίνουν νέο βάθος στην *τελεολογική ερμηνεία*⁴⁵.

Στην ιδεολογική αξιοποίηση των πορισμάτων των φυσικών επιστημών, για να στηριχθεί η πίστη, πρωτοστάτησαν μετά τον πόλεμο η Χριστιανική Ένωση Επιστημόνων, το περιοδικό της Ένωσης *Ακτίνες*, άλλα περιοδικά και μεμονωμένοι επιστήμονες. Η ένταση της σχετικής προπαγάνδας δεν ήταν τυχαία. Σχετιζόταν άμεσα με την οξυμένη κοινωνική πραγματικότητα της εποχής (άνοδος και ιδεολογική ακτινοβολία της Αριστεράς, εμφύλιος και προσπάθεια ηγεμονίας των συντηρητικών ιδεών κ.λπ.). Ακριβώς μετά το Δεκέμβρη και στην περίοδο της έναρξης του μονόπλευρου εμφύλιου πολέμου, κυκλοφόρησε η *Διακήρυξις της Χριστιανικής Ενώσεως Επιστημόνων*, ένα κείμενο αντι-υλισμού, αντι-κομμουνισμού και χαμηλού επιπέδου προπαγάνδας υπέρ της χριστιανικής θρησκείας: Η πίστη στο Θεό είναι, κατά τους συγγραφείς της *Διακήρυξης*, πανανθρώπινο φαινόμενο: «Πας οίκος κατασκευάζεται υπό τινός, ο δε τα πάντα κατασκευάσας Θεός». Δημιουργία του Κόσμου από ένα ανώτατο Ον. Η θέα του Ιησού αποκάλυψις του Θεού. Τα πειράματα του Παστέρ απέδειξαν ότι το έμβιο δεν προκύπτει από το μη έμβιο. Ο πνευματικός βίος δεν είναι σωματική, αλλά ψυχική λειτουργία. Αφού ο πίθηκος έχει περίπου το ίδιο σώμα με τον άνθρωπον, θα έπρεπε, κατά την υλιστική εκδοχήν, να έχει περίπου τον ίδιο ψυχικόν βίον. Ανθρωποειδής σωματικώς, ο πίθηκος έπρεπε να είναι και πνευματικώς ανθρωποειδής κ.λπ. κ.λπ. Χυδαία επιχειρήματα εναντίον υλιστών, άθεων, δαρβινιστών, τέχνης. Τετριμμένα, ευτελή και επιστημονικά διάτρητα επιχειρήματα⁴⁶.

Η νικηφόρα κυρίαρχη τάξη επιχειρούσε, μετά τον εμφύλιο, να συντρίψει και ιδεολογικά την Αριστερά. Στην προσπάθειά της να εκμεταλλευθεί ιδεολογικά τις επιστήμες, δημιούργησε το *Βασιλικόν Εθνικόν Ίδρυμα*, το οποίο, μεταξύ άλλων, οργάνωσε το 1964 τη «Συνάντησιν Αθηνών», καλώντας διαπρεπείς επιστήμονες, κατόχους Νόμπελ, όπως τον Χάιζενμπεργκ, τον Γιουκάβα, τον Τιζέλιους κ.λπ., με στόχο την ενίσχυση του κύρους του Ίδρυματος και του ιδεολογικού έργου του. Στην προσφώνησή του ο τότε νεαρός Κωνσταντίνος θυμήθηκε την αγάπη του πατέρα του, βασιλέα Παύλου, και μίλησε για «ανώτερα ιδεώδη και ευγενείς σχέψεις». Φαίνεται όμως ότι η «Συνάντησις» δεν απέδωσε τα αναμενόμενα. Ο λόρδος Adrian, φυσιολόγος, βραβείο Νόμπελ, μίλησε για την αξία της επιστήμης, ο Finley περί αρχαίων, ο Yukawa, φυσικός, βραβείο Νόμπελ, έκανε μια σοβαρή επιστημολο-

γική διάλεξη, όπως και ο Tiselius (βιοχημικός, βραβείο Νόμπελ). Μόνο ο Χάιζενμπεργκ υποστήριξε για άλλη μια φορά ότι «η θεμελιώδης δομή των φαινομένων δεν αποδίδεται με υλικά αντικείμενα, όπως τα άτομα του Δημόκριτου, αλλά με “μορφάς”, με ιδέας», ότι «ο Θεός είναι μαθηματικός» και ότι «η σύγχρονη φυσική έχει οριστικώς αποφασίσει υπέρ του Πλάτωνος». Ο μόνος που έκανε απολογητική της θρησκείας ήταν ο ακαδημαϊκός Ι. Θεοδωρακόπουλος, κατά τον οποίον «η ελευθερία και η επιστήμη έχουν τελικώς μίαν μεταφυσική αρχήν, ένα μεταφυσικόν έρεισμα»⁴⁷.

Ακολούθησε η δικτατορία (1967-1974), η οποία ενίσχυσε τον κένταυρο του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού, η «μεταπολίτευση» και η δύσκολη πορεία συντονισμού με τον παγκοσμιοποιούμενο καπιταλισμό.

Στην τελευταία εικοσαετία αναπτύχθηκε –όπως είναι γνωστό– στη χώρα μας το λεγόμενο νεο-ορθόδοξο ρεύμα, το οποίο αντιπαρέθετε την πνευματική «καθ’ ημάς Ανατολή» στην κακή τεχνοκρατική Δύση. Ορισμένοι νεο-ορθόδοξοι προέρχονταν από την Αριστερά (Μοσκόφ, Ζουράρις, Ράμφος, Σαββόπουλος κ.λπ.). Άλλοι, όχι. Οι Μοσκόφ και Ζουράρις δεν κατόρθωσαν να συγκροτήσουν ένα συνεκτικό λόγο, σε αντίθεση με τους Γιανναρά και Ράμφο. Το ρεύμα αυτό μπορεί να θεωρηθεί –από μια άποψη– προϊόν της κρίσης (ιδεολογικής, οικονομικής κ.λπ.) της ελληνικής κοινωνίας και αντίδραση σ’ αυτή την κρίση. Όμως, είναι χαρακτηριστικό ότι οι στοχαστές αυτού του ρεύματος δεν μίλησαν ποτέ για τον πραγματικό «κίνδυνο» από τη Δύση: τον *καπιταλισμό!* Εχθρός τους ήταν απλώς η «τεχνοκρατική Δύση», στην οποία αντιπαρέθεταν μια εξιδανικευμένη «καθ’ ημάς Ανατολή».

Ένα μεγάλο μέρος του εννοιολογικού οπλοστασίου των νεο-ορθόδοξων ήταν έννοιες χωρίς σαφές περιεχόμενο (καθ’ ημάς Ανατολή, ερωτική σχέση, θέωση κ.λπ.). Δεν θα ασχοληθώ με τους νεο-ορθόδοξους, επειδή οι απόψεις τους είναι έξω από το αντικείμενο αυτού του κειμένου. Τις σχετικές απόψεις μου τις έχω άλλωστε διατυπώσει στο διάλογο χριστιανών-μαρξιστών⁴⁸ και σε άλλα κείμενα.

Αντίθετα με τους νεο-ορθόδοξους, αρκετοί ερευνητές από το χώρο των φυσικών επιστημών ασχολήθηκαν τα τελευταία χρόνια με τις σχέσεις επιστημών και θρησκείας. Θα αναφερθώ εδώ σε μια μόνο περίπτωση: σε απόψεις που εκτέθηκαν στο Πρώτο Πανελλήνιο Συνέδριο της Ένωσης Ελλήνων Φυσικών Ανατολικής Κρήτης, με θέμα «Ορθοδοξία και Φυσικές Επιστήμες». Και στο Συνέδριο αυτό διατυπώθηκαν τα κλασικά επιχειρήματα, κατά τα οποία οι φυσικές επιστήμες επιβεβαιώνουν την ύπαρξη του Θεού. Κατά τον Κ. Τσιγκάνο, καθηγητή της Αστροφυσικής στο Πανεπιστήμιο Κρήτης, μέσω των φυσικών επιστημών οι άνθρωποι μπορούν να προσεγγίσουν ορισμένα από τα άχρονα και οικουμενικά νοήματα της ορθοδοξίας, οι αστροφυσικοί έχουν αποδείξει την ύπαρξη πρώτης στιγμής του σύμπαντος, πέρα από το ορατό υπάρχει το μεταφυσικό σύμπαν κ.λπ. Κατά τον κ. Τσιγκάνο, «μέσα μας σιγοκαίει μια άσβεστη θείκη σπίθα». Κατά τον Α. Μέσκο, μηχανολόγο-μηχανικό και θεολόγο, «σύμφωνα με την Ορθόδοξη Παράδοση, η Δημιουργία, δηλαδή τα Όντα, ο κόσμος και ο άνθρωπος plástηκαν για να χρησιμεύσουν ως λεωφόροι γνώσεως του Θεού». (Μέχρι τώρα ξέραμε ότι πλαστήκαμε για να αινούμεν την δόξαν του Κυρίου, ότι μας έπλασε εν τη απείρω καλοσύνη Του κ.λπ. Ιδού λοιπόν και πρόσθετος λόγος της Δημιουργίας: αλλά, αλήθεια, είχε τόση ανάγκη ο Θεός να τον γνωρίσουμε;). Κατά τον κ. Μέσκο, η επιστήμη είναι χρήσιμη, αλλά δεν οδηγεί στην αλήθεια. Κατά τον κ. Ν. Μιχαολιάκο,

χημικό και θεολόγο, «ο αιώνιος λόγος του Θεού δεν προσεγγίζεται με τη γνωστική διαδικασία όπου επικρατεί η σχέση υποκειμένου-αντικειμένου, επειδή ο Θεός δεν είναι αντικείμενο, αλλά κοινωνία ζωής. Συνεπώς, με την πίστη καταλαβαίνουμε ότι το σύμπαν δημιουργήθηκε από το Θεό. Επίσης, δεν μπορούμε να αποκλείσουμε την ύπαρξη υπερβατικής υπέρνοων και λόγον πραγματικότητας».

Στον ίδιο τόμο δημοσιεύεται επίσης μελέτη του πατρός Γ. Μεταλληνού, θεολόγου και καθηγητή στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Ο πατήρ Μεταλληνός ακολουθεί ρητά τη δεύτερη γραμμή στην αντιμετώπιση των σχέσεων επιστήμης και θρησκείας. Κατά την άποψή του, «η διλημματική (δήθεν) σχέση πίστης και επιστήμης εμφανίζεται στη Δυτική Ευρώπη το 17ο αιώνα, συγχρόνως με την ανάπτυξη των θετικών επιστημών». Η άποψη αυτή είναι ορθή, αλλά απαιτεί δύο διευκρινίσεις: Πρώτον, κατά το Μεσαίωνα ήταν επικίνδυνο να τεθεί τέτοιο θέμα. Παρά ταύτα, η θεωρία της διπλής αλήθειας είχε ήδη θέσει το πρόβλημα από τον 11ο αιώνα. Δεύτερον, έμμεσα έχει τεθεί από στοχαστές και πατέρες της Ανατολικής Εκκλησίας, όπως έχω σημειώσει ήδη. Συνεπώς μ' αυτή την οπτική, ο πατήρ Μεταλληνός αντιδιαστέλλει το δυτικό πολιτισμό από τον πολιτισμό της «Ορθόδοξης Ανατολής», της «καθ' ημάς Ανατολής». Στη Δύση αναπτύχθηκε περισσότερο ο ορθός λόγος και αν η καθ' ημάς Ανατολή έμεινε περισσότερο συναισθηματικά-υπαρξιακά προσκολλημένη στην πίστη, αυτό οφείλεται στη σχετική κοινωνική καθυστέρηση. Εν πάση περιπτώσει, η διαφορά Ανατολής-Δύσης είναι τόσο ριζική όσο τονίζεται από μια κατηγορία θεολόγων;

Και ο πατήρ Μεταλληνός συνεχίζει: Στην Ανατολή, η αντίθεση Πίστης-Επιστήμης είναι ψευδοπρόβλημα. Η επιστήμη είναι γνώση του Κτιστού. Η πίστη, γνώση του Ακτίστου. Ο πιστός δεν καλείται να μάθει κάτι, αλλά να πάθει. Η υπερφυσική-θεολογική γνώση νοείται ορθόδοξα ως πάθος-πάθημα και όχι ως μάθημα. Με το φωτισμό του Αγίου Πνεύματος, η ψιλή εξωτερική πίστη μεταβάλλεται σε εσωτερική βεβαιότητα, αφού ο Θεός οράται (θεοπτία). Η χριστιανική πίστη δεν είναι θεωρητική παραδοχή «μεταφυσικών αληθειών», αλλά εμπειρική θέα του Όντος, της Υπερουσίου Τριάδος.

Από τα προηγούμενα καταφαίνεται: 1) η καταστατική διαφορά των προτάσεων της θρησκείας και της επιστήμης και 2) ότι οι έννοιες του χριστιανικού λόγου δεν ανταποκρίνονται σε καμιά εμπειρία, άρα η όποια αλήθεια τους είναι πρόβλημα προσωπικό. Συνεπώς: η θεολογία μπορεί να συγκροτήσει κοσμοθεωρία χωρίς να συγκρούεται με τις αλήθειες της επιστήμης; Κατά τον πατέρα Μεταλληνό, στην ορθοδοξία υπάρχει κάτι αντίστοιχο με τις θετικές επιστήμες: πείραμα είναι η διαδικασία της νήψεως (πνευματική ζωή) και η παρατήρηση, η θέα, διά του φωτισμού και του δοξασμού (θεώσεως). Αλλά το πείραμα στην επιστήμη αφορά συγκεκριμένες οντότητες και οι προτάσεις της επιστήμης είναι εμπειρικά ελέγξιμες (επαληθεύσιμες ή διαψεύσιμες). Πώς μπορεί όμως να αποκτήσει οποιαδήποτε «αλήθεια», αν όχι αντικειμενική, έστω δι-υποκειμενική, η νήψη, η θέωση, η θεοπτία κ.λπ.;⁴⁹

6. Τελικές παρατηρήσεις

Επεχείρησα να σχηματίσω τη χρονική διαφοροποίηση των σχέσεων των φυσικών επιστημών με τη θρησκεία, ειδικότερα με τη χριστιανική θεολογία και την εκκλησία. Σχημα-

τικά θα μπορούσαμε να διακρίνουμε τρεις περιόδους: 1. Την περίοδο του Μεσαίωνα, κατά την οποία κυριαρχεί (μιλάμε πάντα για την Ευρώπη) και επιβάλλεται από το κράτος και την εκκλησία η θεολογική αντίληψη του κόσμου. Στη φάση αυτή, ουσιαστικής ανυπαρξίας των φυσικών επιστημών, δεσπόζουν τα επιχειρήματα ή αποδείξεις για την ύπαρξη του Θεού. Οι αφηρητές των αποδείξεων είναι αυθαίρετες, οι αποδείξεις επιχειρούνται με μέσον την τυπική λογική και οι λογικοί φαύλοι κύκλοι είναι συνηθισμένο φαινόμενο. 2. Την περίοδο της ανόδου της αστικής τάξης, της δημιουργίας των πανεπιστημίων και της ανάπτυξης των φυσικών επιστημών. Στην περίοδο αυτή συνεχίζονται τα «θεωρησιακά» επιχειρήματα και η επιστήμη θεμελιώνεται σε θεολογικές προκειμένες. Ήδη όμως επιστημονικά δεδομένα αξιοποιούνται για να θεμελιωθεί η πίστη και η ύπαρξη του Θεού. Η στροφή προς την εμπειρία με τον πρώιμο νομιναλισμό ατετέλεσε μια από τις προϋποθέσεις της ανάπτυξης των επιστημών και της στροφής από τις «λογικές» αποδείξεις στην αξιοποίηση των δεδομένων της επιστήμης. 3. Την περίοδο της κυριαρχίας των επιστημών και της ουσιαστικής εγκατάλειψης των μεσαιωνικών αποδείξεων. Τώρα η επιστήμη (Φυσική, Κοσμολογία, Βιολογία) καλείται να θεμελιώσει την πίστη. Εντούτοις, είναι προφανής η αφέλεια των «επιστημονικών» επιχειρημάτων. Δεν είναι λοιπόν τυχαίο ότι ήδη από τον 11ο αιώνα αναπτύχθηκε η τάση για εγκατάλειψη των «αποδείξεων» και η θεμελίωση της πίστης στην υποκειμενική-βιωματική σχέση με το Θεό. Αλλά το γεγονός αυτό δεν σημαίνει υπέρβαση της αντίθεσης εγκόσμιας και υπερβατικής γνώσης.

Ας επανέλθουμε στην τυπική-επιστημολογική διάκριση. 1) Οι προτάσεις των επιστημών αφορούν την υπαρκτή πραγματικότητα, διατυπώνονται με τις ειδικές μεθόδους της επιστήμης και σέβονται την ιστορικά διαμορφωμένη ορθολογικότητα. Οι προτάσεις της επιστήμης υπόκεινται σε πειραματικό έλεγχο. Μπορεί συνεπώς να είναι αληθείς ή ψευδείς. 2) Η επιστήμη συγκροτείται με έννοιες οι οποίες αφορούν το ειδικό. Οι φιλοσοφικές προτάσεις, με πυρήνα τις φιλοσοφικές κατηγορίες. Αλλά οι φιλοσοφικές προτάσεις συνήθως δεν είναι αυθαίρετες: διατυπώνονται μέσω μιας διαδικασίας γενίκευσης και υπέρβασης των δεδομένων των επιστημών και της κοινωνικής εμπειρίας συνολικά. (Η ύπαρξη οιονεί φιλοσοφικών εννοιών διαμεσολαβεί το πέρασμα από τις έννοιες στις κατηγορίες). Προφανώς, δεν είναι νόμιμο να αποδώσουμε στις φιλοσοφικές προτάσεις τιμές αλήθειας: αλήθεια/ψεύδος. Όμως, οι φιλοσοφικές προτάσεις είναι δυνατόν να θεωρηθούν ορθές (π.χ., τα φαινόμενα είναι αιτιοκρατημένα, η κίνηση είναι ενδογενές κατηγορημα της ύλης κ.λπ.) ή έστω σύμφωνες με τα δεδομένα των επιστημών (π.χ., το σύμπαν είναι άπειρο στο χώρο και το χρόνο). 3) Τέλος, υπάρχουν φιλοσοφικές προτάσεις χωρίς εμπειρική βάση, χωρίς αντίκρισμα στην πραγματικότητα, όπως, π.χ., ότι το σύμπαν είναι ζών έμψυχον και έννουν, η φύση δημιουργήθηκε από το Θεό, ο άνθρωπος είναι φορέας άυλης θάνατης ψυχής κ.λπ. Τέτοιες προτάσεις μπορούν να χαρακτηρισθούν μεταφυσικές: δεν είναι δυνατόν να επαληθευθούν, είναι όμως δυνατόν να διαψευστούν από την πρόοδο των επιστημών, όπως, π.χ., η πρόταση ότι ο άνθρωπος είναι φορέας άυλης ψυχής. Οι προτάσεις της θεολογίας ανήκουν σ' αυτή την κατηγορία⁵⁰.

Η ιστορικά διαφοροποιούμενη σύγκρουση επιστημών και θρησκείας, η οποία διεξάγεται στο επιστημονικό και στο κοινωνικό πεδίο, θεμελιώνεται και επιστημολογικά, με βάση την καταστατική διαφορά τους. Βεβαίως και η θρησκευτική και η επιστημονική-υλιστική

κοσμοαντίληψη θεμελιώνονται, σε τελευταία ανάλυση, σε αξιώματα, τα οποία τίθενται. Όπως όμως έχω αναλύσει, δεν πρόκειται για αξιώματα ισοδύναμα ούτε από λογική, ούτε από επιστημονική, ούτε από κοινωνική άποψη. Η αντίθεση συνεπώς είναι κατ' αρχήν καταστατική και ταυτόχρονα εκτείνεται στο πεδίο της επιστήμης. Αναφέρθηκα ήδη στα παραδείγματα της Φυσικής, της Κοσμολογίας και των επιστημών της ζωής. Θα ήθελα να αναφερθώ εδώ σε δύο περισσότερο «πεζά» παραδείγματα. Στις αρχές του 19ου αιώνα, μια επιδημία ευλογιάς είχε ξεκληρίσει εκατοντάδες χιλιάδες ανθρώπους. Αλλά, το 1829, ο πάπας Λέων XII, σε εγκύκλιό του, τόνιζε ότι «όποιος κάνει αυτό το εμβόλιο, παύει να είναι γιος του Θεού». Ο εμβολιασμός είναι πρόκληση που απευθύνεται στο Θεό! Δεύτερη περίπτωση: Όταν ο Φραγκλίνος εφηύρε το αλεξικέραυνο, η Αγγλικανική Εκκλησία της Αμερικής θεώρησε τη χρησιμοποίησή του παραβίαση της θείας βούλησης. Βέβαια, τέτοιες χονδροειδείς αντιδράσεις δεν παρατηρούνται σήμερα. Στις μέρες μας μάλλον δεν τίθεται το ερώτημα «με την ανάσταση των νεκρών σε ποιον θα ανήκει η πλευρά του Αδάμ: σ' αυτόν ή στην Εύα;» Εντούτοις, δείτε τις αυθαίρετες αξιοποιήσεις της Φυσικής και της Κοσμολογίας και την πάγια αντίθεση στις προόδους της Βιολογίας, σχετικά με την καταγωγή του ανθρώπου και την ψυχοσωματική του ενότητα.

Αλλά ότι οι δύο αλήθειες δεν είναι ισοδύναμες τεκμηριώνεται και από τη διαφορά μεθόδου: την αυστηρότητα της επιστημονικής απόδειξης και το αθεμελιώτο των ισχυρισμών της θρησκείας. Όπως έγραφε ο Πολ Βαλερί, «ο σπιριτουαλισμός είναι το "δόγμα" το οποίο επιτρέπει τη μικρότερη και φτωχότερη πνευματική προσπάθεια». Και ο μεγάλος ποιητής συνέχιζε: «Αν θα έπρεπε ακόμα σήμερα να επιλέξω ανάμεσα στα δύο δόγματα, βεβαιώνω ότι όσο περισσότερο ελιπένω στην "αξιοπρέπεια του πνεύματος" τόσο περισσότερο θα έπρεπε να επιλέξω τη δεύτερη, την επιστήμη. Ο σπιριτουαλισμός λέγει ότι του αρέσει. Ενώ η επιστήμη ορκίζεται να εξηγήσει και υπόκειται σε πολύ στενές συνθήκες και αποδείξεις». Και ο Bouveresse θα πρόσθετε ότι η επιστήμη «επέλεξε σκόπιμα την πιο δύσκολη και δεσμευτική θέση»⁵¹.

Αλλά το πρόβλημα του Θεού, της πίστης και της αλήθειας της θρησκείας, δεν αντιμετωπίζεται μόνο στο επιστημονικό και στο γνωσιοθεωρητικό επίπεδο. Αναφέρθηκα ήδη στην άποψη του ιδρυτή της Σχολής της Ελέας. Από τον Ξενοφάνη περνάμε στον Μαρξ, ο οποίος διέλυσε το μυστήριο της θρησκείας, αναλύοντας τις αντιφάσεις της επίγειας βάσης της.

Η θρησκεία, σύμφωνα με το μαρξισμό, δεν είναι προϊόν συνωμοσίας του κλήρου. Έχει τις γνωσιολογικές ρίζες της που φθάνουν στον πρωτόγονο ανιμισμό, καθώς και τις κοινωνικές αιτίες που συντηρούν το θρησκευτικό φαινόμενο. Τόσο η θρησκεία όσο και η επιστήμη είναι μορφές κοινωνικής συνείδησης, αλλά μορφές διαφορετικές και ανταγωνιστικές. Όπως έγραφε ο Ένγκελς, κάθε θρησκεία είναι η φανταστική αντανάκλαση στην ανθρώπινη νόηση δυνάμεων που κυριαρχούν στην καθημερινή ζωή. Έτσι, στο κοινωνικό επίπεδο, η λειτουργία της θρησκείας, που θεσμοποιείται μέσω της εκκλησίας, είναι αντιφατική: η θρησκεία είναι καταφύγιο, παρηγοριά, παραμυθία και ταυτόχρονα παράγων ιδεολογικού φανακισμού. Κατά το νεαρό Μαρξ, «η θρησκεία είναι η γενική θεωρία του κόσμου τούτου, η εγκυκλοπαιδική του συνόψιση, η εκλαϊκευμένη λογική του. Η θρησκεία είναι ο στεναγμός του καταπιεσμένου, η ψυχή ενός κόσμου χωρίς ψυχή, το πνεύμα ενός κόσμου δίχως πνεύμα. Η θρησκεία είναι το όπιο του λαού».

Δεν είναι συνεπώς τυχαίο ότι ο χριστιανισμός, όπως και άλλες σωτηριακές θρησκείες, εμφανίστηκε και εξαπλώθηκε σε μια περίοδο πρωτοφανούς κοινωνικής κρίσης και βαρβαρότητας – κατά την περίοδο της παρακμής της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Σκλάβοι, φτωχοί, κατεστραμμένοι αγρότες, απόβλητοι, βρήκαν ελπίδα στα κηρύγματα του αρχέγονου χριστιανισμού. Και επίσης δεν είναι τυχαίο ότι ο χριστιανισμός ενέπνευσε επαναστατικές-κομμουνιστικές ουτοπίες όπως του Καμπανέλα και επαναστατικά κινήματα όπως των γερμανών χωρικών. Δεν είναι επίσης συμπτωματικό ότι σήμερα, εποχή όξυνσης των ενδογενών αντινομιών του καπιταλισμού, εποχή ανεργίας, αβεβαιότητας, ακραίων μορφών φτώχειας μέσα στον αυξανόμενο κοινωνικό πλούτο, εποχή αποσάθρωσης των κοινωνικών και των προσωπικών σχέσεων, όλο και περισσότεροι άνθρωποι αναζητούν ελπίδα και καταφύγιο στη θρησκεία, αλλά και στις ποικίλες αιρέσεις και στα μυστικιστικά κινήματα του «ορθολογικού», τεχνοκρατικού «πολιτισμού» μας.

Αλλά και στο κοινωνικό επίπεδο ο ρόλος της θρησκείας και της εκκλησίας παραμένει πάντοτε αντιφατικός: αποδοχή του κακού, εγκρατέρευση, υποταγή, μετάθεση της σωτηρίας στο επέκεινα, αλλά και ριζοσπαστικά, απελευθερωτικά, μεσσιανικά κινήματα (κυρίως στη Λατινική Αμερική) και θεωρητικές επεξεργασίες από τους εκπροσώπους της Θεολογίας της Απελευθέρωσης και αντίστοιχες επεξεργασίες από θεωρητικούς των αφρο-αμερικάνικων κινήματων χριστιανικής έμπνευσης. Αντίθετα όμως με τα κινήματα διαμαρτυρίας και κοινωνικής απελευθέρωσης, η εκκλησία ευλόγησε σχεδόν πάντα την κοινωνική ανισότητα, την καταπίεση και τους πολέμους. Εν τέλει, η θρησκεία, ουτοπική σύλληψη του υπαρκτού κόσμου, δεν μπόρεσε –και δεν μπορούσε– να εκδιώξει το κακό από τον κόσμο.

Η αντίθεση επιστήμης και θρησκείας στο γνωσιοθεωρητικό και στο οντολογικό επίπεδο είναι θεμελιώδης και μη αναγώγιμη. Όμως, μαρξιστές και χριστιανοί έχουν ένα κοινό πεδίο στόχων και ηθικών αξιών και μπορούν να αγωνιστούν μαζί εναντίον της κεφαλαιοκρατικής βαρβαρότητας. Ακόμα περισσότερο: σε μια μέλλοντική μορφή ανθρωπίνης συμβίωσης, μαρξιστές και χριστιανοί μπορούν να συνυπάρξουν και να συνεργαστούν για μια κοινωνία όχι μόνο οικονομικής και κοινωνικής ισότητας, αλλά για μια κοινωνία που θα συνιστά την άρνηση του χυδαίου αστικού υλισμού.

Σημειώσεις

1. G. Lukács, *The Ontology of Social Being*, Merlin Press, 1978, 1982, 1980 (τρεις τόμοι).
2. Αριστοτέλης, *Φυσικά*, 242α και 200α. Για ευρύτερη μελέτη, *Φυσικά, Μετά τα Φυσικά, Περί Ουρανού, Περί Ψυχής* κ.λπ.
3. Βλ. Saint Augustine, *Confessions*, Oxford Univ. Press, 1992.
4. Εδώ χρειάζεται μια διασάφηση: Το ρεύμα του μεσαιωνικού ρεαλισμού, που ακολουθεί τη γραμμή του Πλάτωνα, δέχεται ότι οι καθολικές έννοιες, τα *Universalia*, έχουν αντικειμενική υπόσταση. Το ρεύμα του νομιναλισμού, αντίθετα, ακολουθώντας την αριστοτελική οντολογία, υποστήριζε ότι οι έννοιες είναι απλά ονόματα. Ο Ροσελίνος, π.χ., υποστήριζε ότι τα καθολικά είναι μόνο λέξεις. Κατά τους ρεαλιστές, τα καθολικά υπάρχουν πριν από τα πράγματα, ενώ, κατά τους νομιναλιστές, μετά τα πράγματα. Ο νομιναλισμός απετέλεσε την πρώτη απόπειρα στροφής προς τη φύση, την παρατήρηση, το πείραμα και το μαθηματικό λογισμό. Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε πως είναι η πρώτη, δειλή μορφή αστικής φιλοσοφίας. (Κατά το νεαρό Μαρξ, είναι μία πρώτη μορφή υλισμού).

5. Για την περίοδο και τα προβλήματα αυτά, βλ. 1. *Medieval Philosophy, from St. Augustine to Nicholas of Cusa* (J. F. Wippel and A. B. Walter, Eds., The Free Press, 1969). 2. Julius R. Weinberg, *Medieval Philosophy*, Princeton Univ. Press, 1964. 3. D. E. Proton, *Thomas d'Arquin*, Ed. Universitaires, Paris, 1961. 4. Saint Augustine, *Confessions*, Oxford Univ. Press, 1992. Επίσης, τα έργα του Καρτέσιου, την *Οπτική* και τα *Principia* του Νεύτωνα.
6. Βλ. R. Descartes, *Principes*, Vrin, Paris, 1971, σ. 84 του ίδιου, *Méditations Métaphysiques*, PUF, 1963.
7. Βλ. I. Newton, *Opticks*, Dover Publ., 1952, σσ. 389, 400 του ίδιου, *Principia*, Univ. of California Press, 1947, σσ. 6 και 344-5· επίσης, *Opticks*, σσ. 400, 402.
8. Βλ. I. Kant's *Cosmogony* (μετ. W. Hastic), Johnson Reprint Corp., NY, 1970.
9. G. Cagniot, *Sciences et Religion*, Ed. Sociales, Paris, 1961.
10. Βλ. I. Kant's, *ό.π.*
11. D. Hume, *Inquiries Concerning Human Understanding*, Oxford Univ. Press, 1963, § 11-123 και 132.
12. I. Newton, *Principia*, *ό.π.*, σσ. 344-5.
13. R. Descartes, *Meditations of First Philosophy*, σσ. 66, 21, 78, 88 και αλλού. Για τα προβλήματα αυτά, βλ. E. Μπιτσάκης, *Το αιθαλές δέντρο της γνώσεως*, Στάχυ, Αθήνα, 1995.
14. Αναφέρεται από τον E. Gogniot, *ό.π.*
15. Παρατίθεται στο βιβλίο του Paul Laberenne, *L'origine des Mondes*, Editeurs Français Réunis, Paris, 1963, σ. 161.
16. Για μια κριτική αυτής της αρχής, βλ. E. Μπιτσάκης, *Η δυναμική του ελάχιστου* (εξαντλημένο, θα κυκλοφορήσει στο τέλος του 2003). Του ίδιου, *Το αιθαλές δέντρο της γνώσεως, ό.π.* Του ίδιου, *Physique et Matérialisme*, Ed. Sociales, Paris, 1983.
17. Για μια κριτική αυτής της αρχής, βλ. E. Μπιτσάκης, *Το αιθαλές δέντρο της γνώσεως, ό.π.*
18. Βλ. E. Μπιτσάκης, *Το αιθαλές δέντρο της γνώσεως, ό.π.*
19. James Jeans, *Το μυστηριώδες Σύμπαν*, Ίκαρος, 1942, σ. 15.
20. Στο ίδιο, *ό.π.*
21. P. Teilhard de Chardin, *Le Phénomène Humain*, Seuil, Paris, 1962. Για μια κριτική του νεο-ενεργητισμού και των διάφορων αντι-υλιστικών απόψεων που συνδέονται με την εφημερία της σχετικότητας, βλ. E. Bitsakis, *Physique et Matérialisme, ό.π.* Του ίδιου, *Ο Δαίμων του Αϊνστάιν*, Gutenberg, 2000.
22. J. Jeans, *Το μυστηριώδες Σύμπαν, ό.π.*, σ. 159.
23. J. Jeans, *ό.π.*
24. W. Heisenberg, στο *Niels Bohr and the development of Physics*, W. Pauli (Ed), Pergamon Press, N.Y., 1985, σ. 28.
25. W. Heisenberg, *Physics and Philosophy*, George-Alen and Unwin, London, 1958, σ. 160.
26. Η σχετική βιβλιογραφία είναι τεράστια. Σημειώνω μόνο τον τόμο του Συνεδρίου της Κόροδοβας, *Science et Conscience*, Stock, Paris 1980, όπου ιερωμένοι, φυσικοί, ψυχολόγοι κ.λπ. υποστηρίζουν τις πιο ακραίες μυστικιστικές απόψεις. Για μια κριτική αυτών των αντιλήψεων, βλ. E. Μπιτσάκης, *Το αιθαλές δέντρο της γνώσεως*. Του ίδιου, *Le nouveau Réalisme Scientifique*, L'Harmattan, Paris, 1997 (ελλ. μετ. εκδ. Gutenberg).
27. Για τις εξελίξεις στη Βιολογία, τη φιλοσοφική σημασία τους και την ιδεολογική τους εκμετάλλευση, βλ., μεταξύ άλλων: R. Lewontin, S. Rose, L. Kamin, *Nous ne sommes pas programmés*, La Découverte, Paris, 1985. R. Lewontin, *Βιολογία και Ιδεολογία*, Σύνταγμα, 2000. Του ίδιου, *Η τριπλή έλικα*, Σύνταγμα, 2000. Για μια φιλοσοφική ανάλυση των σχέσεων επιστήμης και υλισμού, βλ. Yvon Quiniou, *Problèmes de Matérialisme*, Meridiens Klincksieck, Paris, 1987. Τέλος, το τεύχος 50 (Μάιος-Ιούνιος 2002) του περιοδικού *Ουτοπία*, αφιερωμένο στο φαινόμενο της ζωής.
28. Βλ., σχετικά, I. Dubessy, G. Lecointre (Eds.), *Intrusions Spiritualistes et Impostures intellectuelles en science*, Syllepse, Paris, 2002. Επίσης, *Science et Conscience*, Stock, Paris.
29. Βλ. *Scientific American*, Δεκέμβριος 1999.
30. Βλ. E. Μπιτσάκης, *Γονίδια του Μέλλοντος*, Προσκήνιο, 2001.
31. Em. Mounier, *Personnalisme*, PUF, Paris, 1962, σσ. 9, 24-25, 20.
32. F. Engels, *Dialectique de la Nature*, Ed. Sociales, Paris, 1952, σσ. 33-34.
33. B. Russell, *Why I am Not a Christian*, George Allen and Unwin, London, 1961, σ. 6.
34. B. Russell, *ό.π.*, σ. 6.
35. R. Descartes, *Méditations Métaphysiques, ό.π.*, 4η Méditation.
36. J. Jeans, *Το μυστηριώδες Σύμπαν, ό.π.*, σσ. 15, 20.
37. Βλ. Pascal, *Oeuvres Complètes*, Seuil, Paris, 1963.

38. Βλ. S. Kierkegaard, *L'Existence*, PUF, Paris, 1972, σσ. 13, 62-63 και αλλού.
39. Βλ. E. Mounier, *Le Personnalisme*, ό.π.
40. Εκτός από τα κείμενα του Mounier, βλ., σχετικά, J. Lacroix, *Marxisme, Existentialisme, Personnalisme*, PUF, Paris, 1962.
41. R. S. Millikan, *Evolution in Science and Religion*, Yale Univ. Press, 1935.
42. Φ. Ενγκελς, *Διαλεκτική της Φύσης*, Σύγχρονη Εποχή, σ. 296.
43. M. Verret, *Les Marxistes et la Religion*, Ed. Sociales, Paris, 1961, σ. 88.
44. Για τις σχέσεις επιστήμης και επιστημόνων με τη θρησκεία, καθώς και με τον αθεϊσμό, βλ. τα πρόσφατα βιβλία: 1) *Intrusions spiritualistes et impostures intellectuelles en sciences*, J. Debssy και G. Lecointre (Eds.), Syllepse, Paris, 2001. 2) *Les Athéismes Philosophiques*, Em. Chubilleau και E. Puisis (Eds.), Kimé, Paris, 2000.
45. Παραπομπές και περισσότερα παραδείγματα στο βιβλίο: Ε. Μπιτσάκης, *Το Είναι και το Γίνεσθαι*, Στάχυ, 1996. (Το βιβλίο κυκλοφόρησε το 1965, με τίτλο *Φυσική και Φιλοσοφία* και όνομα συγγραφέως Κώστας Πολίτης).
46. *Διακήρυξεις της Χριστιανικής Ενώσεως Επιστημόνων*, Αθήναι, 1946, σ. 207.
47. *Η Συνάντησις των Αθηνών*, Βασιλικόν Εθνικόν Ίδρυμα, 1964, σ. 222.
48. Βλ. Π. Μακρής (επιμ.), *Μαρξιστές και Ορθοδοξία*, Επικαιρότητα, 1983.
49. Βλ. *Ορθοδοξία και Φυσικές επιστήμες*, Σαββάλας, 1996.
50. Σχετικά με το θέμα αυτό, βλ. Ε. Μπιτσάκης, *Το αυθαλές δέντρο της γνώσεως*, ό.π., πρώτο κεφάλαιο.
51. Βλ. τον πρόλογο του J. Bouverresse στο *Intrusions spiritualistes et impostures* [...], ό.π.